

JOODSE BURGERS IN **HELLENDOORN:** ONTEIGENING EN RECHTSHERSTEL

*Onderzoek in opdracht
van gemeente Hellendoorn*

Prof. dr. Wim van Meurs
Xia van Beuningen
Dr. Marieke Oprel

Nijmegen, april 2023

Joodse burgers in Hellendoorn: onteigening en rechtsherstel

Onderzoek in opdracht van gemeente Hellendoorn

Dit onderzoek is uitgevoerd door Advies & Actualiteit, een onderzoeksteam dat zich bezighoudt met actuele vraagstukken van maatschappelijke en (semi)overheidsorganisaties. Het team is verbonden aan de expertisegroep Politieke Geschiedenis van de Radboud Universiteit.

Projectleiders: Wim van Meurs, Marieke Oprel

Onderzoekers: Xia van Beuningen, Laura Brinkhorst, Doortje Swaters

Redactie: Susanne Geuze

Vormgeving: Joyce Dekker

Bij voorkeur citeren als: Wim van Meurs, Xia van Beuningen, Marieke Oprel, 'Joodse burgers in Hellendoorn: onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, april 2023).

Het auteursrecht van deze publicatie berust bij de opdrachtgever: gemeente Hellendoorn

Afbeelding omslag

De gevolgen van het bombardement van 22 maart 1945: de Rijssensestraat ter hoogte van de Zwarteweg (nu Groen van Prinstererstraat).

© Beeldbank Historische Kring Hellendoorn-Nijverdal

Inhoudsopgave

1. Inleiding	7
Over dit onderzoek	8
Oorlogsverleden en Jodenvervolging	9
Dankwoord	13
Het onderzoeksteam	15
2. Opdracht en conclusies	17
Twee hoofdvragen	17
Conclusies over de onteigeningen	18
Conclusies over het rechtsherstel	18
Conclusies over bejegening	19
Vervolg	20
3. Verantwoording	23
Woordkeuze	23
Gebruikte archieven	25
Onze methode	29
4. Onteigeningen	35
Anti-Joodse maatregelen en onteigeningen	36
Gemeente Hellendoorn en de onteigeningen	39
5. Rechtsherstel	43
Rechtsherstel en wederopbouw	43
Duitse en Nederlandse onteigeningen	47
Gemeentebelastingen en naheffingen	50
6. Bejegening	53
Collaboratie en Jodenvervolging	54
Woningnood en wederopbouw	55
David Simon Samuel en gemeente Hellendoorn	57
7. Bijlagen	61
Tabel 1: Onteigening en rechtsherstel Hellendoorn	61
Literatuur	62
Archieven	66
Websites en kranten	68

1. Inleiding

Jacob Samuel werd in 1874 in Nijverdal (gemeente **Hellendoorn**) geboren. Op het moment van de Duitse inval was hij 65 jaar oud en handelaar in manufactuurwaren. Hij woonde nog steeds in de gemeente, in zijn eigen huis, Rijssensestraat 101. Daarnaast waren zijn familieleden eigenaar van nog twee panden in dezelfde straat. Een paar maanden later onteigende de Duitse bezetter het huis van Jacob. Het werd verkocht aan Roelof Brinks, die ook in zijn eigen woonplaats Almelo een Joods pand kocht. Op 27 mei 1944 zou Jacob volgens de boeken bericht hebben gekregen over deze verkooptransactie. Maar hij en zijn vrouw Louisa Meijer waren al op 14 mei 1943 in concentratiekamp Sobibor vermoord.¹

Gemeente Hellendoorn bestaat van oudsher uit twee grotere kernen, de dorpen Hellendoorn en Nijverdal, en enkele kleinere, Daarle, Daarerveen en Haarle. Waar relevant, verwijzen we in dit rapport apart naar Hellendoorn en Nijverdal.

Meer dan honderdduizend Nederlandse Joden werden door het naziregime gedeporteerd tijdens de bezetting. Via Kamp Westerbork werden deze mensen afgevoerd naar de concentratiekampen van Auschwitz en Sobibor. Slechts weinigen van hen overleefden de Holocaust.

Vaak al voor deportatie werden hun bezittingen geroofd: van kunstwerken, hypotheek en effectenportefeuilles tot woninginboedels, landbezit en vastgoed. Vele duizenden panden van Joodse eigenaren werden onteigend en een deel daarvan werd doorverkocht.

Ook de meeste Joodse burgers van Hellendoorn werden gedeporteerd, hun huurwoningen ontruimd, hun woningbezit geroofd en inboedels in beslag genomen. Jacob Samuel was een van hen.

Mozes de Lange was met zijn vrouw Sara en drie kinderen aan de Dorpsstraat 75 de enige Joodse familie in Hellendoorn. Uitzonderlijk is dat de hele familie de oorlog overleefde door onder te duiken. De bezetter nam hun huis 'in beheer', maar een verkoop kwam voor de bevrijding van Hellendoorn in april 1945 niet tot stand. De teruggekeerde familie zal zonder officiële procedure van rechtsherstel weer in hun oude huis betrokken zijn, al is waarschijnlijk van de inboedel weinig over geweest.²

Joodse burgers die de kampen overleefd hadden of na de bevrijding hun onderduik konden verlaten, keerden vaak terug naar hun vroegere woonplaats. Bij terugkeer moesten zij of, in veel meer gevallen, hun overlevende familieleden en nabestaanden, vaststellen dat veel panden door de bezetter doorverkocht waren of in ieder geval nieuwe bewoners hadden.

De teruggaaf van Joodse eigendommen werd geregeld door de Raad voor het Rechtsherstel in Den Haag. In principe werden de onteigeningen en de oorlogskopen nietig verklaard. Daarvoor moest de ontrechte Joodse burger wel een verzoek om teruggaaf indienen. De oude-nieuwe eigenaar kreeg dan vaak te maken met onverwachte kosten: belastingen of erfpacht over de jaren van

zijn 'afwezigheid'. Reconstructies laten zien dat berooide Joodse eigenaren hun vastgoed soms direct weer moesten verkopen om deze rekeningen te kunnen voldoen.

In veel gevallen was het een moeizaam en langdurig proces om aan de vereisten van het rechtsherstel te voldoen en met de nieuwe eigenaar tot een 'minnelijke schikking' te komen. Mozes de Lange was een uitzondering: hij overleefde en kon zonder lange procedures in zijn eigen huis terugkeren.

In het Nederlandse verhaal over de oorlog werden de antisemitische maatregelen, deportaties van Joden en onteigeningen van hun vastgoed vooral geassocieerd met de nazi's en hun bezettingsregime. Pas sinds het einde van de 20^e eeuw zijn ze stap voor stap deel geworden van de eigen geschiedenis, als zwarte bladzijde van onrecht en ontrechting. Afgelopen jaren werd ook steeds nadrukkelijker de vraag gesteld, welke al dan niet verwijtbare rol Nederlandse gemeenten gespeeld hebben bij de onteigeningen en bij het rechtsherstel. Nabestaanden, Joodse organisaties, onderzoeksjournalisten en historische verenigingen agendeerden dit thema in de gemeentepolitiek.

De uitgangssituatie en bestuurlijke keuzes tijdens de bezetting en bevrijding verschilden per stad. Daarom is systematisch archiefonderzoek nodig om de historische feiten te reconstrueren. Met de grote steden in de Randstad voorop hebben inmiddels tientallen steden deskundige historici opdracht gegeven om de rol van hun gemeente in beeld te brengen.³

Over dit onderzoek

Historisch geïnteresseerden en betrokkenen in Hellendoorn doen al jaren onderzoek naar gebeurtenissen in de Tweede Wereldoorlog. Zo proberen zij de slachtoffers van de bezetting en de Jodenvervolging een gezicht en een levensverhaal (terug) te geven en het onrecht tastbaar te maken.

Ons onderzoek is nadrukkelijk geen poging om dit omvangrijke en gedetailleerde werk over te doen of te controleren. We zijn ons er bovendien van bewust dat vormen van ontrechting en onrecht in dit onderzoek buiten beschouwing moeten blijven. Vormen die niet gaan over onteigening van Joods vastgoed. We beseffen ook dat het proces van rechtsherstel, met al zijn tekortkomingen, veelomvattender was dan de vragen die wij beantwoorden.

Ons onderzoek had een korte looptijd en bestond uit gerichte vragen naar de rol van de gemeente in onteigening en rechtsherstel. Deze opdracht was in die zin beperkt. De meerwaarde van deze opdracht ligt juist in de systematische methodiek en transparante keuzes van het archiefonderzoek.

In 2021 en 2022 voeren we in Gelderland, Overijssel en Noord-Holland nog zo'n tien soortgelijke onderzoeksprojecten uit voor gemeenten. Deze serie projecten maakt het mogelijk om onze methodiek en de keuze van archiefbronnen verder te verbeteren. De inzichten die we vergaren, kunnen we in een breder perspectief plaatsen, zonder daarbij de eigenheid van de oorlogsgeschiedenis van elke gemeente uit het oog te verliezen.

In onze onderzoeksopdracht is het geen doel op zich om een volledige reconstructie te maken voor individuele ontrechte personen en onteigende panden. We hebben het dossier van een aanzienlijk aantal personen en panden gereconstrueerd. Deze dossiers hebben we niet in verhalende of gestandaardiseerde vorm opgenomen in het rapport. Aan de hand van representatieve voorbeelden laten we zien hoe de procedures van onteigening en rechtsherstel werkten. We laten met voorbeelden ook zien welke informatie en ingangen de archieven bieden voor de vragen van de gemeente.

Ordelen toen en nu

De historische reconstructie en analyse van het bestuurlijke (niet) handelen tijdens de bezetting en na de bevrijding staan los van een moreel oordeel. Vanuit ons huidige perspectief driekwart eeuw later moeten we voorzichtig zijn met zo'n oordeel. In enkele gevallen biedt het historische bronmateriaal aanknopingspunten dat werd gehandeld in strijd met maatschappelijke verwachtingen of bestuurlijke normen van die tijd.

De onderzoeksopdracht naar ontrechting en rechtsherstel is de opmaat voor moreel oordeel over het handelen van de gemeente. Tegelijk is het noodzakelijk om historische gebeurtenissen in hun context te plaatsen. Beide uitersten bieden geen soelaas. Alleen uitgaan van de destijds geldende regels zou in lijn zijn met de 'kille, formalistische' aanpak bij het naoorlogse rechtsherstel. Juist op die aanpak is nu van alle kanten kritiek.

Tegelijkertijd moeten we ons ervan bewust zijn dat normen en verwachtingen tijdgebonden zijn. Elke generatie stelt weer andere vragen aan de geschiedenis. Het zou te ver gaan om zomaar vanuit het heden te oordelen over hoe mensen in een andere tijd handelden, terwijl hun omstandigheden en beperkingen ons (gelukkig) vreemd zijn.

Dit rapport omvat na deze inleiding en een samenvatting (hoofdstuk 1 en 2) nog vier hoofdstukken. Het derde hoofdstuk presenteert de verantwoording van de door ons gekozen onderzoeksmethodiek en archiefkeuzes bij de onderzoeksopdracht. In de drie daaropvolgende hoofdstukken worden de processen van onteigening en rechtsherstel en de rol van de gemeente daarin gereconstrueerd aan de hand van het archiefmateriaal. En ook de bejegining van de Joodse slachtoffers door de gemeente. De bijlagen (hoofdstuk 7) bieden in tabelvorm een overzicht van de onteigende panden voor onteigening en rechtsherstel. En ook een overzicht van geraadpleegde literatuur en gebruikte archiefcollecties.

Oorlogsverleden en Jodenvervolgning

De Tweede Wereldoorlog houdt veel mensen in Nederland nog altijd bezig. Hoe gaan we om met dit verleden van oorlog, bezetting, Jodenvervolgning, collaboratie en verzet? Die vraag speelt nog net zozeer een rol als in de periode vlak na de bevrijding.

In die driekwart eeuw zijn de vragen en inzichten in de wetenschappelijke literatuur sterk veranderd. Ook in de maatschappij kijken mensen nu anders naar de bezetting en de Jodenvervolging, en naar de rol van Nederlandse overheden daarin.

Achteraf gezien heeft de overheid een belangrijke rol gespeeld in de omgang met dit verleden. Met name door hoe ze direct na de oorlog rechtsherstel en zuiveringen organiseerde, maar ook door de besluiten tot compensatiebetalingen aan de Joodse gemeenschap een halve eeuw later. Door ons in die tijd en haar denkkaders te verplaatsen, kunnen we begrijpen waarom deze politieke en juridische keuzes zo gemaakt werden. Zo wordt de omgang met het verleden ook zelf weer geschiedenis. Ook nu is het rechtsherstel nog geen afgesloten hoofdstuk. En ook ons beeld van bezetting en Jodenvervolging blijft zich ontwikkelen.

Nederland en de buurlanden

Als je Nederland vergelijkt met andere Noordwest-Europese landen die bezet waren geweest door nazi-Duitsland, vallen een paar dingen op. De Nederlandse overheid liet zich sterk leiden door de prioriteit van het herstel van de eigendomsverhoudingen en het normaliseren van het economische verkeer. En dat terwijl de geschiedschrijving over de oorlog zo sterk en zo lang werd gekleurd door een goed/foutperspectief. Voor ons moeilijk voorstelbaar, maar de Jodenvervolging kreeg in Nederland pas in de jaren zestig haar centrale plaats in de herinnering aan de oorlogstijd, net als in de buurlanden.

Aan het eind van de vorige eeuw kwam moeizaam een debat op gang over nationale schuld (naast slachtofferschap). Ook wat dat betreft liep Nederland Europees gezien in de pas. In de publieke herinnering kwam steeds meer de nadruk te liggen op verantwoordelijkheid, verwerken en compensatie of excuses voor het (niet) handelen van overheidsinstellingen tijdens de bezetting.

Vlak na de oorlog was het bestuurlijke en juridische proces van rechtsherstel deel van de omgang met het recente verleden. Inmiddels is dat rechtsherstel zélf onderwerp geworden van een kritische beoordeling. Ook dit is niet typisch Nederlands. We zien het ook gebeuren in Frankrijk, België en de Scandinavische landen.

Goed en fout

Direct na de bevrijding streden verschillende uitdagingen om voorrang: wederopbouw en economisch herstel, bestraffing van landverraders en collaborateurs en rechtsherstel voor slachtoffers en ontrechten.

De Nederlandse regering in ballingschap in Londen had zich voorgenomen om 'snel, streng en rechtvaardig' om te gaan met landgenoten die 'fout' waren geweest in oorlog en bezetting. Niet minder dan 150.000 mensen moesten zich voor regionale **tribunalen** verantwoorden. Onder hen waren politieagenten en **NSB'ers**, maar ook veel bestuurders die op hun post waren gebleven. Een klein aantal kopstukken werd streng gestraft, waaronder Anton Mussert en **Hanns Albin Rauter**. Zij werden als oorlogsmisdadigers gefusilleerd. In de praktijk verschoof de aandacht al snel naar maatschappelijk en economisch

Tijdelijke rechtbanken voor de bijzondere rechtspleging na de bevrijding. Regionale tribunalen bestonden uit een jurist en twee gerespecteerde personen uit de regio. De nationale overheid moest hun oordeel goedkeuren.

De Nationaal-Socialistische Beweging in Nederland werd in 1931 opgericht door Anton Mussert. De NSB won bij de Provinciale Statenverkiezingen 1935 bijna 8 procent van de stemmen.

Rauter was de hoogste vertegenwoordiger van de SS in Nederland. Hij was medeverantwoordelijk voor de deportatie van de Nederlandse Joden.

herstel. Straffen werden milder en het vroegere verzet kreeg steeds minder zeggenschap in de bestraffing van daders.⁴

Met deze tribunalen was wel de toon gezet. Men zag in het verleden een duidelijke tegenstelling tussen goed en fout, sterk gekoppeld aan de houding ten opzichte van het vaderland. Zeker in de eerste jaren na de bevrijding werd de beeldvorming over de bezettingstijd gedomineerd door verhalen over verzetsdaden en de vaderlands- en Oranjeliefde van de gewone Nederlander. Alleen een kleine groep NSB'ers, landverraders en opportunisten zou het naziregime hebben gesteund. Uit deze tijd stamt ook het Monument van de Joodse Erkentelijkheid voor de Amsterdammers die de Joodse bevolking hadden geholpen. Het feit dat in geen West-Europees land proportioneel zo weinig Joodse burgers de bezetting overleefd hadden als in Nederland, bleef zo op de achtergrond.⁵ Over een bijzonder slachtofferschap van de Joodse bevolking werd nauwelijks gesproken, ondanks de beelden en berichten van de bevrijding van Auschwitz en andere concentratiekampen.

Na de bevrijding

Eenmaal in Den Haag teruggekeerd, organiseerde de Nederlandse regering (ook op basis van Londense plannen) de teruggaaf van bezit dat door de bezetter en anderen onrechtmatig was toegeëigend. Ook moesten eigendomsrechten worden hersteld. Om dit proces in goede banen te leiden, werd al in augustus 1945 de Raad voor het Rechtsherstel opgericht. Daarbij hoorde ook het Nederlands Beheersinstituut (NBI). Dat beheerde, in afwachting van definitieve regelingen, het bezit van zowel Duitse instellingen, landverraders en collaborateurs als van de ontrechten en vermisten uit de bezettingstijd.

Uitgangspunt was dat de bezitsverhoudingen van vóór de onteigeningen hersteld moesten worden. De Nederlandse staat nam daarin een bemiddelende en afstandelijke positie in. Men wilde zo snel mogelijk terugkeren naar een ongehinderd economisch leven, zonder slepende eigendomsconflicten. Om ontwrichting van de wederopbouw te voorkomen, koos men voor verdelende in plaats van herstellende gerechtigheid. Dat betekende dat de ontrechten net zomin bevoordeeld mochten worden bij het rechtsherstel als de oorlogskopers benadeeld mochten worden. Rechtsherstel werd gezien als een eenmalige en vooral boekhoudkundige handeling: de onrechtmatige onteigeningen en eventuele doorverkoop werden ongedaan gemaakt, maar de gevolgen ervan bleven voor rekening van de oorspronkelijke eigenaar.

Het is veelzeggend dat Joodse vertegenwoordigers geen stem kregen in de Raad. Rechtsherstel en teruggaaf betekenden meestal een minnelijke schikking tussen onteigende en oorlogskoper. Daarbij woog de ongunstige onderhandelingspositie van de een net zo weinig mee als de vraag of de ander schuldig was. De meeste Joodse burgers keerden immers berooid terug. En vrijwel elke koper wist (of had kunnen weten) dat 'zijn' vastgoed uit Joods bezit stamde.⁶

Jodenvervolging en collectieve schuld

In de jaren zestig kreeg de Holocaust een centrale plaats in de oorlogsherinnering. Concentratiekampen werden toen ingericht als herdenkingscentra. Deze perspectiefwisseling begon in de Bondsrepubliek Duitsland, vanuit een besef van nationale, collectieve schuld. In heel Europa verschoof de aandacht van de veldslagen, verzetshelden en oorlogsmisdadigers naar de slachtoffers. Het ging ook niet meer over de natie, maar over individuele burgers. Egodocumenten en historisch onderzoek gaven de Jodenvervolging en het bijzondere slachtofferschap van Joodse burgers door de vernietigingskampen een centrale plaats in de collectieve herinnering.

Net als in andere landen groeide in Nederland het besef dat verwerking van de trauma's van oorlog, vervolging en bezetting veel tijd zou vergen. Voor het eerst werd er ook gesproken over tweede- en derde-generatie slachtoffers. De Raad voor het Rechtsherstel werd pas in 1967 gesloten, en niet begin jaren vijftig zoals oorspronkelijk het plan was.

Deze perspectiefwisseling ontstond doordat de langetermijngevolgen van de bezetting zichtbaar werden, maar ook doordat Nederlanders nieuwe verwachtingen kregen van de overheid. De minimale opvatting van rechtsherstel als teruggaaf van eigendom paste goed bij de beperkte bestaansgaranties en verzorgingsplicht als taakopvatting van de overheid in de eerste naoorlogse jaren. Door de uitbreiding van de verzorgingsstaat veranderde dat. De overheid zag het steeds meer als haar taak om slachtoffers en ontrechten naar vermogen te compenseren.

Excuses voor het rechtsherstel

Eind jaren negentig liet de Nederlandse regering onderzoek doen naar het naoorlogse rechtsherstel. Dat gebeurde na internationale onthullingen over bijvoorbeeld roofkunst en Joodse tegoeden bij Zwitserse bankhuizen. Mogelijkerwijs hebben zelfs de verwerking van het communistische verleden in Oost-Europa en de omgang met de apartheid in Zuid-Afrika een rol gespeeld bij dit besluit.

Op basis van de resultaten van verschillende Nederlandse commissierapporten besloot het kabinet verontschuldigen aan te bieden aan de Joodse slachtoffers en hun nabestaanden. De Joodse gemeenschap kreeg een financiële **tegemoetkoming**. De Nederlandse regering noemde deze stappen samen 'finaal recht'. Toch besloot de gemeenteraad van Amsterdam in 2013 op basis van nieuw lokaal onderzoek om zijn verantwoordelijkheid te nemen. Uit het onderzoek bleek namelijk dat gemeente Amsterdam in de oorlog zelf onteigend Joods vastgoed had aangekocht. En dat de gemeente na de bevrijding gemeentebelastingen en erfpachtcanon had geheven over de bezettingsjaren. In de jaren daarna volgde soortgelijk onderzoek in Rotterdam, Den Haag en Utrecht.

De zogenaamde Maror-gelden (Morele Aansprakelijkheid Roof en Rechtsherstel) van de nationale overheid voor de tekortkomingen van het naoorlogs rechtsherstel. Ook banken, verzekeraars en het beurswezen droegen bij aan dit fonds.

Het verleden opnieuw gewogen

Ook het wetenschappelijk onderzoek veranderde. Naast het bekende politieke en militaire verhaal van de Tweede Wereldoorlog op nationaal en internationaal niveau, ontstond meer aandacht voor de dagelijkse ervaring van burgers en bestuurders tijdens de bezetting op regionaal en lokaal niveau. Juist daar werd duidelijk dat morele labels van goed en fout, zoals ‘collaboratie’ en ‘verzet’, slechts een klein deel van de historische werkelijkheid dekten. Het dilemma van de ‘burgemeester in oorlogstijd’ is hiervan slechts één voorbeeld.

Deze nuancering van schuldvragen en meer oog voor dwang en keuzevrijheid droegen ertoe bij dat de medeverantwoordelijkheid van Nederlandse instanties opnieuw werd gewogen. Van het regeringsbeleid en de politiek tot de NS of de Heidemij, maar ook van gemeentelijke overheden.⁷

De keuze tussen twee kwaden: medeplichtig worden door steeds verdergaande collaboratie, of ontslag riskeren en vervanging door een NSB-burgemeester.

Kortom, onze omgang met het oorlogsverleden is door de tijd sterk veranderd. Overheidsbeleid, publiek debat en wetenschappelijk onderzoek gaven elkaar daarbij steeds impulsen. In de eerste twee decennia na de oorlog gaf een nationaal gekleurd perspectief van goed en fout houvast in het verlangen naar normaliteit. Het resultaat was achteraf gezien eerder verdringing dan verwerking van de gebeurtenissen. Ook formele procedures en regels boden houvast in onzekere tijden, met een – in de ogen van Nederlanders in de 21^e eeuw – hardvochtige beleidsuitvoering tot gevolg.

Vanaf de jaren zestig kreeg de Holocaust de publieke en emotionele betekenis die voor Nederlanders van nu vanzelfsprekend is. Herbezinning op de (eigen) schuldvraag duurde in Nederland net als in andere bezette landen tientallen jaren, vanuit het gevestigde verhaal van verzet en eigen slachtofferschap. Onlangs heeft dat in de wetenschappelijke literatuur geleid tot een nuancering en contextualisering van schuldvragen. In het publieke debat leidde het juist tot een nadruk op morele schuldvragen.

Dankwoord

Bij de uitvoering van deze opdracht konden we bouwen op de goede samenwerking met burgemeester Jorrit Eijbersen van Hellendoorn als opdrachtgever en archivaris Anthony van der Wulp. Dankzij zijn hulp en die van zijn collega's bij Collectie Overijssel konden we het archiefonderzoek op lokaal en provinciaal niveau voortvarend uitvoeren. De studies van Dinand Webbink over de oorlogsgeschiedenis en archieven van Hellendoorn en Nijverdal waren voor ons een belangrijke steun. Onze dank geldt ook de begeleidingscommissie, die naast Webbink bestond uit Danielle Epema-Samuel en Eléon de Haas, voormalig voorzitter van de Joodse gemeente Twente.

Door de coronacrisis kon ons archiefonderzoek pas in september 2021 echt beginnen. Dat bleek een voordeel; meer dan een dozijn historici en archivariissen zijn ons met een soortgelijke opdracht van andere gemeenten voorgedaan. We bedanken hen voor hun bereidheid om eigen ervaringen met ons te delen, onder andere tijdens de Nijmeegse en Groningse

online-workshops op 23 juni en 9 december 2021. Bijzondere dank zijn we verschuldigd aan Maarten Duijvendak, Herman de Koning, Hinke Piersma, Wouter Veraart en Maarten-Jan Vos. De verantwoordelijkheid voor de gekozen opzet en uitvoering ligt vanzelfsprekend volledig bij de auteurs.

Dankzij de inzichten van collega's en hun archief-technische adviezen konden wij weloverwogen keuzes maken. Zo kreeg de vergelijking als methode bij ons een centralere plaats dan in eerdere studies. Ook gaven we bewust een prominente plaats aan een reconstructie van de beleidsvorming en -uitvoering door de gemeente.

Dit onderzoek is uitgevoerd aan de Radboud Universiteit, in het Radboud Institute for Culture & History (RICH), door de denktank Advies & Actualiteit van de expertisegroep Politieke Geschiedenis. Onze dank geldt niet in de laatste plaats het vaste team van Susanne Geuze en Joyce Dekker, die de eindredactie en vormgeving van deze schriftelijke presentatie van de onderzoeksresultaten verzorgden. Een minder zichtbare, maar niet minder waardevolle bijdrage leverden Marina Kritikou en Annebel Spanjersberg, met een uitgebreide literatuurstudie naar Jodenvervolgning en onteigeningen.

Junior-onderzoekers Xia van Beuningen, Laura Brinkhorst en Doortje Swaters voerden het leeuwendeel van het archiefonderzoek uit voor dit project en dat van buurgemeenten Rijssen-Holten en Ommen. Voor Hellendoorn was Xia van Beuningen verantwoordelijk voor de coördinatie en de rapportage uit het gemeentearchief.

Alleen met zo'n goed functionerend team kon deze uitdagende opdracht in de beperkte tijd tot een goed einde worden gebracht. Bij een onderzoek dat uiteindelijk vooral schaduwzijden van menselijk handelen aan het licht brengt, krijgt zulk teamwork een extra dimensie.

Advies & Actualiteit slaat een brug tussen academische geschiedschrijving en maatschappelijke vraagstukken. Met andere woorden: tussen wetenschap en toegepast onderzoek. We bouwen en vertrouwen daarbij op de onderzoekservaring van gepromoveerde stafleden, maar net zo goed op het talent en de inzet van jonge afgestudeerden en studenten.

Wim van Meurs

Xia van Beuningen

Marieke Oprel

Het onderzoeksteam

Wim van Meurs, hoogleraar Politieke Geschiedenis aan de Radboud Universiteit, initiatiefnemer van denktank Advies & Actualiteit, projectleider 'Lokaal besturen tussen bezetter en burger' (Mondriaan Fonds, 2020-2023)

Marieke Oprel, universitair docent aan de Radboud Universiteit, coördinator en adviseur bij Advies & Actualiteit. In 2020 gepromoveerd aan de Vrije Universiteit Amsterdam op een studie over tot vijandelijke onderdanen verklaarde Duitsers, op basis van de archieven van het Nederlands Beheersinstituut, projectleider 'Vermogensonteigening na de Tweede Wereldoorlog' (Mondriaan Fonds, 2020-2023)

Xia van Beuningen, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de masteropleiding Geschiedenis en Actualiteit, Radboud Universiteit (2023)

Doortje Swaters, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de Research Master Historical, Literary and Cultural Studies, Radboud Universiteit (2021)

Laura Brinkhorst, junior onderzoeker bij Advies & Actualiteit, afgestudeerd aan de Research Master Global History, Vrije Universiteit (2022), junior docent, Radboud Universiteit Nijmegen

Joyce Dekker, grafisch vormgever, Studio Joyce Dekker in Utrecht

Susanne Geuze, afgestudeerd aan de masteropleiding Politiek en Parlement, Radboud Universiteit (2014), werkt als zelfstandig tekstschrijver en redacteur

Noten

- ¹ Oorlogsbronnen.nl; Verkaufsbücher, Laufnr. 7431, 7456; Joods Monument, nr. 133804.
- ² Dinand Webbink, 'Reddende sneeuw', 75 jaar vrijheid Hellendoorn; Dinand Webbink, Hellendoorn van A tot Z (Nijverdal: Uitgeverij 'n Boaken, 2022), 59.
- ³ Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom, 2015); Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)' (Amsterdam: NIOD, 2014); Maili Blauw, 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht' (Utrecht, 2020); Robin te Slaa, 'Daar dit een immorele aanslag is': de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955 ([Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017); Hinke Piersma en Marleen van den Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebestuur inzake ontrecting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955' (Amsterdam: NIOD, 2020).
- ⁴ Nele Beyens, *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009); Peter Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955* (Houten: De Haan, 1989); Marieke Oprel, *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (1944-1967)* (Amsterdam: VU University Press, 2020).
- ⁵ Marnix Croes en Peter Tammes, 'Gif laten wij niet voortbestaan': een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945 (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006).
- ⁶ Wouter Jan Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw* (Deventer: Kluwer, 2005); Ido de Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis', *Krisis*, nr. 2 (2008): 48-52.
- ⁷ Peter Romijn, *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting* (Amsterdam: Balans, 2006); Guus Meershoek, *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting* (Amsterdam: Van Gennep, 1999).

2. Opdracht en conclusies

In 2019 digitaliseerde het Nationaal Archief de **Verkaufsbücher**, de vastgoedboeken van de Duitse bezetter. In die boeken had het naziregime doorverkocht Joods vastgoed geregistreerd. De Verkaufsbücher geven dus een goed overzicht van wat er tijdens de Tweede Wereldoorlog gebeurde met Joods vastgoed. Wel bevatten ze alleen informatie over onteigende panden die *doorverkocht* waren. De informatie in de Verkaufsbücher werd bij de digitalisering gekoppeld aan kadastragegevens.

Op 27 mei 2020 berichtten onderzoeksjournalisten van het televisieprogramma Pointer (KRO-NCRV) over de 7.500 geregistreerde transacties van deze systematische onteigening van Joodse burgers en de rol van Nederlandse gemeenten.¹ De journalisten benaderden de gemeenten die in de Verkaufsbücher voorkwamen met een verzoek om stellingname, waaronder Hellendoorn.

Elke registratie van een verkooptransactie vermeldt o.a. het adres van het verkochte pand of panden, de 'verkoper' en de koper (beiden met adres). Daarnaast wordt de beheerder genoemd, de notaris, de verkoopdatum en de koopprijs.

Twee hoofdvragen

Het gemeentebestuur heeft toen vastgesteld dat het geen goed beeld had van de rol die gemeente Hellendoorn destijds speelde bij onteigening en rechtsherstel van Joodse inwoners. Ook de archieven geven geen eenvoudig antwoord op zulke vragen. Gegevens uit de collecties van met name het Nationaal Archief in Den Haag, het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies in Amsterdam, de Collectie Overijssel in Zwolle en het gemeentearchief van Hellendoorn moesten hiervoor met elkaar verbonden worden. De gemeenteraad en het college van burgemeester en wethouders (B en W) besloten dat vervolgstappen alleen betekenisvol zijn als we de historische feiten kennen. Daarop is een onderzoeksopdracht geformuleerd met twee hoofdvragen en een derde, achterliggende vraag.²

Vraag 1: ontrechting

De eerste vraag gaat over de ontrechting van Joodse vastgoedeigenaren door de Duitse bezetter. We weten dat gemeenten in praktische zin meegewerkt hebben aan de onteigening – van transport en opslag van inboedels tot betrokkenheid bij de verhuur van leegstaande panden. Van een aantal steden is bekend dat de gemeente een of meerdere Joodse panden gekocht heeft, direct of via een tussenhandaar. Heeft gemeente Hellendoorn gebruikgemaakt van de ontrechting van haar Joodse burgers door onteigend vastgoed te verwerven, wel wetend waarom deze panden tegen een vaak lage prijs te koop aangeboden werden?

Vraag 2: rechtsherstel

De tweede hoofdvraag gaat over het rechtsherstel na de bevrijding. We weten dat onteigende panden meestal zijn teruggegeven aan de rechtmatige eigenaar.

Van Amsterdam en Den Haag is bekend dat ze naheffingen en boetes voor gemeentelijke belastingen op vastgoed of een erfpachtcanon vorderden voor de tijd tussen het moment van onteigening en het herstel van het eigenaarschap, zonder enig respect voor het bijzondere slachtofferschap. Heeft ook gemeente Hellendoorn naheffingen en eventuele boetes opgelegd aan Joodse huiseigenaren of hun nabestaanden, met name voor straatbelasting?

Vraag 3: bejegening

Deze twee vragen zijn beide concrete en formele vragen naar bestuurlijke keuzes. De handelingsruimte van de gemeente was zowel binnen het onteigeningsbeleid van de bezetter als binnen het nationale beleid voor het rechtsherstel na de bevrijding beperkt. Minder concreet, maar niet minder wezenlijk is de derde vraag, die naar de bejegening van de Joodse bewoners door de gemeente. En hoe de gemeente zich rekenschap gaf van hun bijzondere slachtofferschap. De bronnen leveren op deze vraag geen volledig of representatief antwoord, maar bepaalde terugkerende patronen worden wel zichtbaar.

Conclusies over de onteigeningen

1. Na uitvoerig en systematisch archiefonderzoek is het uitgesloten dat gemeente Hellendoorn onteigend Joods vastgoed van de betreffende instanties van de Duitse bezetter heeft gekocht, of stappen heeft gezet om tot zo'n aankoop over te gaan.
2. Ook indirecte aankoop van Joods vastgoed via een tussenhandelaar kan op basis van het onderzoek uitgesloten worden.

Conclusies over het rechtsherstel

1. Voor de meeste onteigende panden in gemeente Hellendoorn heeft uiteindelijk rechtsherstel plaatsgevonden. Dat wil zeggen: het pand is aan de oorspronkelijke eigenaar of zijn nabestaanden teruggegeven.
2. In een aantal gevallen was rechtsherstel niet aan de orde, omdat die panden nooit verkocht zijn.
3. In een aantal gevallen heeft rechtsherstel plaatsgevonden in de vorm van een inschrijving in het Grootboek van de Wederopbouw. Dit betekende voor Joodse eigenaren dat hun bezit opnieuw onteigend werd, door de Nederlandse staat in het kader van de wederopbouw van Nijverdal.
4. Voor naheffingen of boetes op gemeentebelastingen na de bevrijding zijn geen aanwijzingen in de archieven. Ook andere overwegingen maken dit onwaarschijnlijk in het geval van gemeente Hellendoorn.

Conclusies over bejegening

1. In opdracht van de Duitse bezetter hebben het gemeentebestuur, de gemeentediensten en de politie en marechaussee in Hellendoorn bijgedragen aan de uitvoering van anti-Joodse maatregelen, waaronder persoonsregistratie en transport en opslag van inboedels.
2. Gemeente Hellendoorn zette zich in het ingewikkelde proces van rechtsherstel, Nederlandse onteigeningen en wederopbouw bij andere instanties wel in voor individuele burgers.
3. Het gemeentebestuur behandelde oorlogskopers algemeen volgens de letter van de wet: Ze golden als rechtmatig eigenaar tot het moment van rechtsherstel. In één geval stelden gemeenteraadsleden aan de kaak dat een oorlogskoper in de wederopbouw zou kunnen profiteren van zijn onrechtmatig handelen.
4. Na de bevrijding ontbrak in het handelen van gemeente Hellendoorn erkenning van het bijzondere slachtofferschap van de Joodse burgers. Met name de omgang met David Simon Samuel en zijn gezin, naast Truus Samuel (1924-1995) de enige terugkeerders van de familie Samuel, getuigt van hardheid en een gebrek aan hulpvaardigheid.
5. Ook in de omgang met de bezettingsjaren hadden bestuurders en journalisten in Hellendoorn en Overijssel kort na de bevrijding geen oog voor de Jodenvervolging. Alle aandacht ging uit naar het bombardement op Nijverdal en de wederopbouw.

Bovenstaande conclusies laten zien dat de vraag wie nu 'de gemeente' was, niet zo duidelijk is als op het eerste gezicht lijkt. We moeten onderscheid maken tussen hoe gekozen en benoemde bestuurders in de eerste fase van de bezetting handelden en hoe ze te werk gingen in de tijd toen er een NSB-burgemeester was. Die NSB-burgemeester bestuurdde zonder gemeenteraad. En de wethouders en andere functionarissen waarmee hij samenwerkte, waren ook door de bezetter benoemd.

Het uitvoerende werk van bijvoorbeeld de gemeentepolitie of gemeentediensten is een kwestie op zich. De vraag hoe zulke diensten hun werk deden, valt buiten ons onderzoek. Wel laat dit onderzoek zien dat de rol en speelruimte van de gemeente beperkt was. Zeker tijdens de oorlogsjaren, toen de bezetter maatregelen dicteerde. Het naoorlogse proces van rechtsherstel verliep grotendeels buiten gemeentebestuurders om.

Met onze 21^e-eeuwse blik op de Tweede Wereldoorlog vinden we het bijzondere slachtofferschap van de Joodse bevolking vanzelfsprekend. De conclusies van dit rapport, en ook de bredere vakliteratuur, laten zien dat Nederlandse bestuurders daar tijdens en vlak na de oorlog anders naar keken. Het besef dat Joodse burgers in bijzondere mate slachtoffers waren, leefde nauwelijks. Sterker nog: een van de leidende principes was juist dat niemand bevoordeeld of benadeeld mocht worden door het rechtsherstel.

In de praktijk betekende dat voor Joodse burgers nog meer indirect onrecht en benadeling. Eigenaren van panden die door de Wehrmacht waren gevorderd, kregen een kleine vergoeding via de gemeente. Voor Joden van wie het vastgoed onder beheer geplaatst was, ging deze vergoeding naar de roofinstellingen. En die betaalden mee aan de deportaties en kampen.

In een aantal gevallen was een Joods pand in de oorlog niet verkocht, maar verhuurd door de ANBO. Soms had de oorlogskoper het pand verhuurd. Pas als de oorspronkelijke eigenaar zijn pand terugkreeg, kon hij de huur opzeggen. Zijn eigenaarschap kreeg dus geen voorrang op de huurbescherming. Sommige nabestaanden emigreerden na de oorlog uit Nederland en Europa. Zij waren vaak niet in de positie om een claim in te dienen bij het NBI, of hadden daar geen interesse in. Zo bleven talrijke oorlogskopers in het bezit van Joods eigendom. De inboedels kwamen zelden of nooit terug, of ze nu waardevol of eenvoudig waren. NSB'ers huurden onteigende panden voor een vriendenprijs, maar die vormde wel de basis voor de minnelijke schikking na de oorlog. Dit zijn slechts een paar voorbeelden. Indirect onrecht kwam structureel voor.

Vervolg

Met deze eindrapportage is het archiefonderzoek naar de twee of drie hoofdvragen van de opdracht volgens ons afgerond. De resultaten zijn daarmee definitief. Het kleine restrisico dat andere archieven de resultaten in detail nog corrigeren of aanvullen, staat in geen verhouding tot de onderzoeksinspanning die daartoe nodig zou zijn.

Vervolgonderzoek

In de loop van 2022 zijn de onderzoeken met vergelijkbare vraagstellingen afgerond voor tientallen gemeenten in het hele land. Daarmee ontstaat een representatief beeld rondom onteigening en ontrechting, met patronen en uitzonderingen op lokaal niveau. De goede samenwerking tussen de uitvoerders van deze onderzoeken kan als basis dienen voor een afsluitende conferentie en/of enkele tijdschriftartikelen voor Nederlandse vakgenoten.

Uit dit project en andere gemeentelijke onderzoeksprojecten komen drie wetenschappelijke vervolgonderzoeken naar voren. Het eerste is een nationaal onderzoek naar de rol van makelaarskantoren in de processen van onteigening, ontrechting en rechtsherstel, op basis van nog beschikbare firma-archieven. Het tweede is een systematisch onderzoek vanuit het perspectief van de provinciale overheid. Provincies kregen alle aankoopplannen van Joods vastgoed door gemeenten voorgelegd, of zo'n gemeente nou wel of geen NSB-burgemeester had. Het derde is een groot project om de cruciale archieven van het Nederlands Beheersinstituut (NBI) en de Raad voor het Rechtsherstel beter toegankelijk te maken en digitaal te ontsluiten.

Voor vervolgonderzoek om ons beeld van de Joodse geschiedenis onder het naziregime volledig te maken, zijn verschillende richtingen denkbaar. De belangrijkste is waarschijnlijk de verdere reconstructie van levensverhalen

door arbeidsintensief archiefonderzoek in collecties en met ingangen die tot nu toe minder gebruikt zijn. De nu al indrukwekkende verzameling van bijvoorbeeld het Joods Monument zou hiermee verrijkt kunnen worden.

Expositie

Onze aanbeveling wat betreft de publieke herinnering aan deze historische gebeurtenissen richt zich niet alleen tot Hellendoorn, maar tot alle betrokken gemeenten samen. Vervolgonderzoek levert ongetwijfeld nieuwe, waardevolle inzichten op voor steden en regio's. De tientallen vergelijkbare onderzoeksprojecten van dit moment bieden de eenmalige kans om een digitale of rondtrekkende expositie in te richten. Zo'n expositie zou het meest sprekende materiaal uit verschillende projecten en gemeenten bijeenbrengen. Inzichten uit genoemde conferentie kunnen een leidraad vormen voor het verhaal van deze expositie.

Serie rapporten

Tegelijk met dit onderzoek voert het onderzoeksteam van Advies & Actualiteit van de Radboud Universiteit een tiental vergelijkbare projecten uit. Die onderzoeken zijn voor een twintigtal gemeenten in Gelderland, Overijssel en Noord-Holland. In al deze projecten hanteren we dezelfde methodiek³.

De hoofdstukken Inleiding en Verantwoording (hoofdstuk 1 en 3) van de eindrapportages zijn daarom grotendeels gelijklopend. Dat geldt vooral voor de uiteenzetting van de methodiek met de archiefbronnen, de nationale juridisch-institutionele kaders van ontrecting en rechtsherstel en de vergelijking met andere steden en onderzoeksprojecten.

Noten

- ¹ KRO-NCRV, Pointer, pointer.kro-ncrv.nl/vastgoedboeken-van-de-duitse-bezetter.
- ² Gemeente Hellendoorn, Raad 17 mei 2022, raad.hellendoorn.nl/vergaderstukken/vergadering/raad-17-mei-2022-19-30-22-30.
- ³ Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en/.

3. Verantwoording

De gemeente heeft deze onderzoeksopdracht gegund aan universitaire onderzoekers. Daarmee verwacht zij een wetenschappelijke bekrachtiging van het omvangrijke bestaande onderzoek over dit thema. Dat begint met een doordachte verantwoording van de gekozen onderzoeksmethoden, begrippen en concepten die we gebruiken. De bronnen die we kiezen, moeten relevant en doelmatig zijn. Elke soort bronnen kent beperkingen. Aan de hand van eigen vooronderzoek en dat van anderen hebben we bepaald welk type bronnen we gebruiken – en welke bronnen juist niet.

Woordkeuze

Nog voordat in de zomer van 1942 de deportatie van de Joodse bevolking van Nederland begon, was de uitsluiting van Joodse burgers uit het economische leven een centrale doelstelling van het naziregime. Joodse bedrijven werden gesloten of aan Arische gegadigden verkocht. Vastgoed, hypotheek en huurinkomsten van Joodse Nederlanders werden in beheer genomen. De inkomsten die deze transacties opleverden, waren voor de bezetter uiteindelijk bijzaak, al werden het geroofde geld en bezit ingezet om de kosten van deportatietransporten en de bouw en het onderhoud van kampen als Westerbork te dekken.

Roof, onteigening of vordering

Het begrip ‘roof’ (of formeler, ‘ontvreemding’) werd na de bevrijding gekozen om dit criminele handelen van de Duitse instanties te benoemen. De term ‘roof’ laat de morele veroordeling van het handelen van de bezettingsmacht treffend zien.

Toch schiet het woord voor de doelstellingen van dit onderzoek tekort. We moeten ons namelijk verdiepen in de instituties en rechtsregels die werden ingericht om deze roof uit te voeren. Bovendien was de toe-eigening van bezit voor eigen gewin niet het hoofddoel.

Het begrip ‘ontrechting’ treft wél precies deze doelstelling. Namelijk: burgers hun (economische) rechten ontnemen en uit de maatschappij verwijderen. In dit rapport hanteren we daarom het begrip ‘ontrechting’ als het om de slachtoffers gaat. Gezien de moord op zes miljoen Joden door het naziregime schiet ook die term tekort. Maar in elk geval past de term ‘ontrechting’ bij de vragen over bestuurlijke procedures en keuzes waar dit onderzoek over gaat.¹

Vervreemding of onteigening

Voor het vastgoed zelf ontbreken de juiste woorden. Juridische termen zijn immers niet bedoeld om het handelen van een misdadige overheid in woorden te vatten. De neutrale term ‘vervreemding’ zegt juridisch niet meer dan de overdracht van eigendomsrechten, bijvoorbeeld door verkoop of schenking. ‘Onteigening’ (of ‘gedwongen verkoop’) betekent dat een overheid vanuit een

algemeen belang – en terughoudend – een burger dwingt om zijn eigendom aan de staat over te dragen tegen een passende compensatie. Elke democratie kent zulke procedures. Bijvoorbeeld voor de uitbouw van infrastructuur en stadsvernieuwing, of bij een noodsituatie zoals na de bombardementen op Rotterdam en Nijmegen.²

Van zo'n onteigening was tijdens de bezetting geen sprake. Ontrechting van de burger was immers het doel. Ook was geen sprake van proportionele en gerechte compensatie. Streng genomen werd de zeggenschap over een pand onteigend, maar het stond de beheerder vrij om dat pand te verkopen. Na deportatie van de ontrechten bleef de verkoopsom bij een roofofbank. Het slachtoffer kreeg geen financiële compensatie voor zijn eigendomsverlies, maar alleen een maandelijks toelage uit zijn claim op de Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV), om in een minimaal levensonderhoud te voorzien.

In het rapport onderscheiden we Duitse onteigeningen (op basis van de verschillende anti-Joodse Verordnungen) en Nederlandse onteigeningen. In uitzonderlijke situaties zoals overstromingen kon de Nederlandse overheid ook voor en na de bezetting land- en huizenbezit onteigenen in het belang van wederopbouw. In een aantal gemeenten gebeurde dit tijdens of na de oorlog na bombardementen.

De term vordering of confiscatie verwijst naar een verdere complicatie. De Duitse Wehrmacht vorderde huizen, scholen en bedrijfspanden om soldaten in te kwartieren of om oorlogsmaterieel op te slaan. De bezitter behield zijn eigendom, maar het gebruik ervan moest hij aan de bezetter laten. Dit gebeurde tegen een kleine periodieke compensatie. Of de eigenaar al dan niet Joods was speelde bij vordering geen rol. In enkele gemeenten werden huizen gevorderd om ze vervolgens te slopen, voor de bouw van verdedigingswerken of een vrij schootveld. Het verschil met de 'Duitse' onteigeningen is dat het geen specifiek anti-Joodse maatregel was en dat er een compensatie tegenover stond.

Andere juridische begrippen

Ook het gebruik van andere juridische begrippen krijgt in deze context een cynische ondertoon. Een 'beheerder' (Verwalter) of 'bewindvoerder' (Treuhänder) over het eigendom van een burger zou immers altijd naar eer en geweten de belangen van deze burger moeten dienen. In zekere zin werden de Joodse eigenaren inderdaad onder curatele geplaatst. Het stond de beheerder echter vrij om het vastgoedbezit te verkopen naar eigen goeddunken. Dat werd zelfs van hem verwacht.

Toch kunnen we er niet omheen om deze termen te gebruiken om aan te tonen welke juridische constructies de bezetter gebruikte. Zonder deze kennis is namelijk ook het proces van rechtsherstel – met deels dezelfde termen als 'beheer' – niet goed te begrijpen. Daarbij kunnen de intenties van ontrechting (en uiteindelijke deportatie) door een onrecht-staat niet genoeg benadrukt worden. Met deze belangrijke kwalificatie hanteren we zo veel mogelijk het begrippenpaar 'ontrechting' en 'onteigening'.

De NGV (ofwel: Nederlandse Administratie van Onroerende Goederen) was de centrale instantie die het Joodse eigendom vanaf 1941 eerst registreerde en vervolgens liet doorverkopen.

Rechtsregels en morele normen

De spanning tussen morele oordelen en juridisch-institutionele kaders keert in dit onderzoek steeds terug. Voor de oorlog en tijdens haar ballingschap in Londen had de Nederlandse regering met deze spagaat te maken. Ze gaf haar ambtenarenapparaat de opdracht om het bestuur voort te zetten tijdens een (eventuele) bezetting – in het belang van de Nederlandse bevolking en zoals het oorlogsrecht dat voorzag. Tegelijk deed ze er met de Geallieerden alles aan om Nederland te bevrijden en steun te bieden aan het verzet. Zo vormden de **Verordnungen** van de bezetter geldend recht, hoewel de bezetting illegaal was en de Verordnungen burgers onrecht aandeden.

Ook bij het naoorlogse rechtsherstel konden de onteigeningen wel ‘nul en nietig’ verklaard worden, maar de Nederlandse instanties konden deels niet anders dan effecten van de Duitse regels als uitgangspunt nemen bij het reconstrueren en ongedaan maken van alle gevolgen.

In veel gevallen waren de oorlogskopers van het vastgoed op de hoogte van het feit dat ze onteigende Joodse panden kochten – of ze hadden daarvan op de hoogte kunnen zijn. Desondanks werd hun eigendomsclaim na de oorlog door de uitvoerders van het rechtsherstel niet op die grond in twijfel getrokken. Het principe van de bescherming van privébezit kreeg prioriteit. Zonder bewijs van het tegendeel werd in de praktijk aangenomen dat oorlogskopers te goeder trouw hadden gehandeld.

Om zo snel mogelijk een normalisering van het economisch verkeer te bereiken, koos de Nederlandse staat na de oorlog voor een ‘verdelende’ in plaats van een ‘herstellende’ gerechtigheid. Het rechtsherstel mocht de oorlogskopers niet benadelen en de oorspronkelijke eigenaren niet bevoordelen. Zo moest men bepalen wat er gebeurd zou zijn als het vastgoed niet onteigend was geworden, met alle bijbehorende praktische haken en ogen en onrechtvaardigheden. Door dit uitgangspunt deelden twee eigenaren eigenlijk hetzelfde bezit. Van hen werd verwacht dat ze samen tot een redelijke en acceptabele oplossing zouden komen. Dat leidde tot langlopende conflicten over renovatiekosten, huurder-ving, belastingheffingen en dergelijke, en uitgebreide verrekeningen daarvan. De Joodse ontrechten moesten hun herstelde eigendomsrechten feitelijk met anderen delen. Bij de onderhandelingen hadden zij vaak de zwakkere positie.³

Gebruikte archieven

In ons eigen werk en de rapporten van anderen worden wel twintig verschillende typen archieven gebruikt om de gestelde vragen te beantwoorden. Toch biedt geen daarvan een volledig en definitief antwoord. Daar komt nog bij dat sommige archieven of delen daarvan tijdens de oorlog verloren zijn gegaan, met opzet vernietigd, of na de oorlog gereorganiseerd of opgeschoond.

We hebben geprobeerd om de betrouwbaarheid van onze antwoorden te verhogen door een combinatie van drie verschillende typen archieven. We onderscheiden hier als hoofdcategorieën politiek-bestuurlijke archieven, administratieve en justitiële archieven, en particuliere archieven en media.

Verordnungen waren besluiten van de Duitse Rijkscommissaris. Ze werden per jaar doorgenummerd; bijvoorbeeld Verordnung 154/1941 voor de registratie van vastgoed.

De inventarisatie van Joodse inwoners en vastgoed vormde de basis van dit onderzoek. We zijn daarbij enorm geholpen door vaak jarenlang gedetailleerd speurwerk van lokale Joodse organisaties, historische verenigingen en initiatieven voor het leggen van **Stolpersteine**. Zij zetten zich nog steeds in om de talloze Joodse slachtoffers hun gezicht en verhaal terug te geven. Zulke lokale initiatieven dragen bij aan het nationale overzicht van het **Joods Monument** en omgekeerd.

Deze inventarisaties zijn zo volledig mogelijk. Vanzelfsprekend gaan ze over de Joodse inwoners, maar ze vermelden – voor zover bekend – ook woonadressen, vaak het laatste adres voor deportatie. Vaak is dat een huurwoning, of het adres waar iemand als vluchteling onderdak heeft gevonden. In een kleiner deel van de gevallen gaat het om wooneigendom. Het percentage woningeigenaren varieert sterk per stad, afhankelijk van bijvoorbeeld de verhouding tussen gevestigde Joodse inwoners en nieuwkomers – zoals vluchtelingen uit het Derde Rijk. Bovendien was het in die tijd niet ongebruikelijk om eigenaar te zijn van een of meerdere (verhuurde) panden en zelf een huurwoning te betrekken.

Archieven van politiek en bestuur

De reconstructie van beleidskeuzes en besluiten door de gemeente vormt een belangrijk onderdeel van ons onderzoek – belangrijker dan in de meeste rapporten die andere onderzoeksteams maakten voor gemeenten. We deden systematisch onderzoek in de notulen, besluitenlijsten, jaarverslagen en correspondentie van de **gemeenteraad** en het college van B en W. De kwaliteit van deze bestuurlijke verslaglegging varieert voor de oorlogsjaren sterk van stad tot stad. De komst van een NSB-burgemeester had hier ook vaak grote invloed. Niet zelden zijn delen van deze archieven aan het einde van de bezettingstijd met opzet vernietigd. Ook soortgelijke archieven van de **Commissaris der Provincie** zijn relevant, vooral omdat die vastgoedaankopen door gemeenten moest goedkeuren.

Administratieve archieven

In dit onderzoek maken we gebruik van drie soorten administratieve archiefbronnen: de administratie van de bezetter, die van reguliere Nederlandse overheidsinstellingen (met name op gemeenteniveau) en de archieven van bijzondere instellingen voor het rechtsherstel.

Nederlandse archiefvormende instellingen die systematisch informatie verzamelden, zijn bijvoorbeeld het kadaster en de uitvoerende diensten van gemeenten. Deze laatste bestanden bestaan vaak niet meer, bijvoorbeeld doordat archieven tientallen jaren later zijn opgeschoond. Waar ze nog wel bestaan, zijn ze voor dit onderzoek uit tijdsoverwegingen niet systematisch doorzocht. Ondanks digitale toegangen blijft het kadaster een bron die veel expertise en tijd vergt, onder andere door de herindeling en omnummering van de grondstukken. Waar verdieping noodzakelijk was, zijn deze archieven doelgericht geraadpleegd.

Zogenaamde 'struikelstenen' in het trottoir voor het laatste woonhuis van gedepoteerde Joden, sinds 1992 in heel Europa geplaatst..

Een online monument voor alle slachtoffers van de Jodenvervolgung, met beeldmateriaal en levensverhalen.

In de zomer van 1941 ontbond de bezetter de gemeenteraden en de Provinciale Staten. De volledige bestuurlijke macht kwam in handen van de burgemeesters en de Commissarissen der Provincie.

Zo heette de Commissaris van de Koningin tijdens de bezetting.

Daarbij mogen we niet vergeten dat de neerslag van bestuurlijke besluiten of ambtelijk handelen in de bijbehorende archieven altijd zakelijk-formeel of kil over zal komen. Het contrast met de tragiek van de Joodse levensverhalen is dan enorm. Deze formele akten verraden maar weinig over de ‘bejegening’ van de Joodse slachtoffers. Een gemeentefunctionarissen die via een louche deal een Joods pand in handen kreeg, zal dat in de regel in de akten niet breed hebben uitgemeten. Omgekeerd zal een ambtenaar die zich onder de bezetting inzette voor Joodse burgers dat evenmin op schrift gezet hebben. Daarom zijn we terughoudend geweest om op basis van enkele impressies uit deze archieven algemene conclusies over ‘het gemeentebestuur’ of ‘de gemeentelijke diensten’ te formuleren.

De administraties van de NGV en de ANBO zijn in delen ondergebracht bij het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust-, en Genocidestudies in Amsterdam. Delen van de omvangrijke registratie van onteigend vastgoed zijn echter ook op andere plaatsen teruggevonden, zoals in het Kadastermuseum in Arnhem.⁴ Het bekendste onderdeel van de NGV-administratie zijn de 18 Verkaufsbücher (waarvan er één verloren is gegaan). Daarin werden in de bezettingsjaren ruim 7.500 verkooptransacties van onteigend Joods vastgoed geregistreerd.⁵

Waar het de gedwongen verkoop van landbouwgrond door Joodse eigenaren (Verordnung 102/1941) betreft, zijn de archieven van het Bureau voor de Goedkeuring en Pachtbureaus/Grondkamers relevant. Die instanties hielden daarop toezicht.⁶

Een centrale rol in dit onderzoek speelt de administratie van de **Raad voor het Rechtsherstel**, zoals die na de oorlog is opgebouwd. Uitvoerende dienst van deze Raad was het Nederlands Beheersinstituut (NBI); met name dit archief is voor ons onderzoek relevant. Het is een van de meest omvangrijke collecties in het Nationaal Archief, maar is lang vergeten en verwaarloosd. Tijdens het proces van rechtsherstel zijn stukken uit de NGV- en ANBO-administraties tamelijk ongeorganiseerd overgeheveld naar het NBI. Ze dienden als bewijsstukken voor de dossiers op naam van beheerders, collaborateurs en ook ontrenten.

Rechtbankdossiers

Ook rechtbankdossiers spelen een rol in dit onderzoek. Zowel in de ont-eigeningsvraag als bij de rechtsherstelvraag, maar beide op een heel verschillende manier. Veel NSB-burgemeesters – en andere functionarissen zoals wethouders, gemeentesecretarissen en politiecommissarissen – moesten na de bevrijding verantwoording afleggen voor een rechtbank van de zogenaamde ‘bijzondere rechtspleging’.⁷ Deze CABR-dossiers vormen de archivale neerslag van deze processen en vonnissen. De ervaring van eerdere onderzoeken leert echter dat koop of huur van Joodse panden door functionarissen zelden of nooit een centrale plaats innam in hun proces. Deze bewerkelijke en beperkt toegankelijke dossiers hebben we daarom alleen als aanvullend bewijsmateriaal gebruikt. CABR-dossiers kunnen op persoonsnaam worden opgevraagd.

Algemeen Nederlandse Beheer van Onroerende Goederen. Deze organisatie werd opgericht om huisbezit van Joden na hun deportatie te verkopen voor de NGV.

De in augustus 1945 opgerichte Raad voor het Rechtsherstel was de coördinerende instantie voor het ongedaan maken van de ontrenting van personen en instellingen en het herstel van rechtsverhoudingen.

Het NBI was van 1945 tot 1967 belast met het opsporen, beheren en eventueel liquideren van vijandelijke vermogens en de vermogens van landverraders, maar ook van gedeporteerde of ondergedoken Joden. Het NBI kenden talrijke regionale vertegenwoordigingen en zelfs een aantal kantoren wereldwijd.

Het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging in het Nationaal Archief bevat de processtukken van deze zuiveringstribunalen op regionaal niveau.

De Raad voor het Rechtsherstel heeft verschillende administratieve ingangen. Dossiers van de afdeling Onroerende Goederen zijn geordend op plaatsnaam, waardoor het eenvoudig is om onteigend Joods bezit per gemeente terug te vinden. In de dossiers zitten de aangifteformulieren van het onroerend goed met de opeenvolgende eigenaars, de verkoopprijzen en eventuele hypotheeken. De rechtsherstelvraag is met deze dossiers vrijwel altijd te beantwoorden. Omdat het vaak alleen de kale weerslag van het uiteindelijke resultaat betreft, vertellen de dossiers nauwelijks iets over de procedure die eraan is voorafgegaan. Om daar meer zicht op te krijgen, hebben we ook de registers van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel meegenomen in het onderzoek. Hierin staan alle zaken van met name Joodse ontrechten die niet door een minnelijke schikking opgelost konden worden. In deze registers zitten ook zaken van NSB'ers en zogenaamde 'vijandige onderdanen'.

Deze registers omvatten 30.000 kaartjes. Slechts een klein deel hiervan gaat over Joods onroerend goed, en slechts een fractie daarvan gaat over huis- en grondbezit in de steden die wij onderzocht hebben. We hebben bijna de helft van deze registerkaartjes doorgenomen. Dit arbeidsintensieve werk loonde toch de moeite voor de rechtsherstelvraag.⁸

Particuliere archieven en kranten

We maakten gebruik van overgeleverde archieven van de lokale Joodse gemeenten om dossiers over de eigendomsgeschiedenis van synagogen, begraafplaatsen en andere Joodse inrichtingen uit te diepen. Deze archieven voor de bezettingsjaren systematisch bestuderen zou vanuit de opdrachtvragen geen verstandige keuze geweest zijn.

De meest relevante particuliere archieven voor dit onderzoek zouden de archieven van de betrokken notarissen en makelaars zijn. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat we geen verzoek hebben gedaan om inzage bij deze – deels nog bestaande – kantoren. In de archieven van gemeenten en burge-meesters werd sowieso al de ene zijde van correspondentie en onderhandelingen met deze kantoren zichtbaar, die zeker goed verdienden aan de onteigeningen, de (door)verkoop en het beheer van de panden.⁹ Ook in de rapporten voor andere gemeenten keert deze potentieel belangrijke bron niet terug.

Twee andere bronnen hebben vooral een attenderende functie gehad in dit onderzoek. Lokale kranten uit de oorlog zijn vrijwel allemaal **gedigitaliseerd**. Maar ze zijn door de censuur van beperkte waarde. Krantenberichten uit de eerste naoorlogse jaren bevatten verhalen over Duitse onteigeningen en het lopende rechtsherstel. Deze bronnen zijn veel waardevoller. De lokale en regionale kranten uit Hellendoorn en omgeving zijn goed toegankelijk via de website van het Nationaal Archief en de Collectie Overijssel. Voor de jaren 1940-1950 hebben we deze met een uitgebreide lijst aan zoektermen met betrekking tot Joods onroerend goed en oorlogsaankopen doorzocht. Mede hierdoor was het mogelijk om enige uitspraken te doen over hoe de lokale samenleving Joodse burgers bejegende die na de oorlog terugkeerden naar hun woonplaats.

Vooraf in de nationale online krantenbank Delpher.

Onze methode

In dit onderzoek wilden we betrouwbare antwoorden formuleren op de twee hoofdvragen: heeft de gemeente panden aangekocht van Joodse eigenaren, en zijn naheffingen van gemeentebelastingen opgelegd in het proces van rechts-herstel?

Daarnaast leverden systematische zoektochten in de archiefcollecties een impressie op van hoe de gemeente Joodse burgers bejegende, tijdens de bezetting en na de bevrijding. Zijn er aanwijzingen dat de gemeente naar vermogen probeerde om de impact van anti-Joodse maatregelen te vertragen of te beperken? Of is de indruk eerder dat men hoopte, door mee te werken aan deze anti-Joodse maatregelen, een zekere welwillendheid te bereiken van de bezetter tegenover andere burgers? Besteedde de gemeente na de bevrijding speciale aandacht aan Joodse slachtoffers en nabestaanden, bijvoorbeeld door belastingen of boetes kwijt te schelden?

Onteigeningsvraag

Op het eerste gezicht lijken de Verkaufsbücher een duidelijk antwoord te geven op de onteigeningsvraag. Daarin staan alle onteigende Joodse panden die door de bezetter waren doorverkocht – kleine administratieve slordigheden en het ontbrekende eerste register daargelaten.

Daaruit blijkt dat gemeente Amsterdam een flink aantal panden direct van de ANBO kocht. Amsterdam was echter de grote uitzondering. De andere gemeenten die in de Verkaufsbücher als koper te boek staan, kochten slechts één of enkele van tientallen of honderden doorverkochte panden. De onderzoeksrapporten van andere gemeenten laten bovendien zien dat aankoop door de gemeente via een tussenhandelaar ook naar verhouding zelden voorkwam.

Drie stappen

Daarom kozen we voor een alternatieve aanpak. Door vanuit verschillende bronnencollecties dezelfde hoofdvraag te benaderen, ontstaat een betrouwbaarder beeld. Onze aanpak bestond uit drie stappen, die elkaar aanvullen en controleren:

1. De reconstructie van politieke besluitvorming over de eventuele aankoop van onteigende panden. De belangrijkste bronnen zijn hier de archieven van gemeente- en provinciebestuur.
2. Een reconstructie van de transacties die vermeld worden in de Verkaufsbücher, aangevuld met kadastronderzoek.
3. Onderzoek naar berichtgeving over oorlogsaankopen en teruggaafproblemen in lokale kranten na de oorlog.

Zowel voor, tijdens als na de bezettingsjaren vereiste de aankoop van vastgoed een besluit van de gemeenteraad – of ten minste van het college van B en W, toen de bezetter de gemeenteraden ontbonden had. De formele werkwijze van nationale en decentrale overheden in dit vraagstuk is voor dit onderzoek een voordeel. De eerste stap was dus om naar verwijzingen over

koop(onderhandelingen) te zoeken in de notulen en besluiten van raad en college en in jaarverslagen van de oorlogsjaren. Een soortgelijke zoektocht deden we in dezelfde omvangrijke bronnen voor de eerste vijf jaar na de bevrijding, omdat ook teruggaaf op de agenda kan hebben gestaan. Uit onderzoeksrapporten voor andere steden is bekend dat het gemeentebestuur de toestemming van de Commissaris der Provincie nodig had voor zulke aankopen. Daarom hebben we ook het archief van de Commissaris bestudeerd.

Als tweede stap bestudeerden we de gegevens uit de Verkaufsbücher. Daarbij waren we extra alert op 'verdachte' panden: transacties met professionele tussenhandelaren, aankopen met een hoge kostprijs en notariële afhandeling uit de ambtstijd van een NSB-burgemeester. Uitgangspunt is de aanname dat de gemeente hechtte aan een formele verwerving van vastgoedeigendom. De kans is dus groot dat panden die een gemeente heeft aangekocht, voorkomen in de Verkaufsbücher.

Buiten Amsterdam zijn echter maar een paar gevallen bekend waarbij de gemeente zelf in de Verkaufsbücher voorkomt als eerste koper.¹⁰ Particuliere geïnteresseerden schakelden vaker een tussenkoper in, om te verhullen dat men profiteerde van het lot van Joodse medeburgers. Het is aannemelijk dat ook gemeenten deze oplossing kozen. In principe kan elke eerste koper zo'n tussenhandelaar zijn geweest. Ons onderzoek beschouwde makelaars, notarissen en iedereen wiens naam bij meer dan één transactie in de Verkaufsbücher als koper vermeld werd als mogelijke professionele tussenhandelaar.

De resultaten voor andere steden laten zien dat gemeenten twee motieven hadden voor de aankoop van Joods vastgoed. Als het om stadsvernieuwing ging, vond de aankoop relatief vroeg plaats. Zo'n aankoop gebeurde vaker zonder tussenhandelaar en werd ook besproken in de bestuurlijke notulen.

Juist bij gewraakte aankopen (of pogingen daartoe) waar het om luxueuze woonruimte voor een NSB-burgemeester en andere gemeentefunctionarissen ging, werden verschillende methoden toegepast om de koop te verheimelijken. Tussenhandelaren werden ingeschakeld of niet de gemeente, maar de burgemeester of functionaris zelf trad als koper op. Zulke kopen bleven ook vaker buiten de bestuurlijke akten. De eigendomsgeschiedenis van de op deze gronden verdachte verkooptransacties – bovengemiddelde prijs, NSB-periode en/of professionele tussenhandelaar – hebben we in kadaster en NBI-archief gereconstrueerd tot het einde van de bezetting.

In bijna elke stad werd de burgemeester op enig moment tijdens de bezetting vervangen door een NSB'er. Hetzelfde gold voor de Commissaris der Provincie. Deze functionarissen werden na de oorlog berecht in het kader van de Bijzondere Rechtspleging. Het is goed denkbaar dat twijfelachtige vastgoedaankopen daarbij aan de orde kwamen. Voor een beperkt aantal personen per stad – met name burgemeester en wethouders – hebben we daarom ook de procesdossiers uit het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) onderzocht.

We gingen op zoek naar uitzonderingen en handelingen die ook tijdens en vlak na de oorlog door velen als onoorbaar werden beschouwd. Daarom namen we als derde stap de pers mee in het onderzoek. In de tijd van naoorlogse zuiveringen lag het handelen van gemeenten en (NSB-)burgemeesters tijdens de bezetting onder een vergrootglas. Daarom namen we de krant door op verwijzingen naar onteigend Joods vastgoed en de opstelling van de gemeente daarin. We keken ook naar berichtgeving over aankoop, geplande transacties of huurcontracten als vormen van collaboratie en winstbejag.

In Hellendoorn zijn slechts een tiental panden onteigend en doorverkocht. Ondanks ons zorgvuldige onderzoek is het mogelijk dat we een aankoop door de gemeente of kooponderhandelingen hebben gemist. Door niet op één ingang te vertrouwen, maar verschillende benaderingen en archiefcollecties in te zetten, verkleinden we dat risico.

Rechtsherstelvraag

Tijdens de bezettingsjaren stuurde elke gemeente in Nederland huiseigenaren aanslagen voor diverse gemeentebelastingen – net als in de jaren daarvoor. De belangrijkste daarvan, waarop wij ons concentreerden, was de zogenaamde straat- of weg(en)belasting. Hetzelfde gold voor de zogenaamde erfpachtcanon, hoewel die in sommige gemeenten gebruikelijk was en in andere niet of nauwelijks voorkwam.¹¹

In het laatste oorlogsjaar namen de belastingschulden toe, doordat veel oorlogskopers, vaak NSB'ers of Duitsers, de stad verlieten. Ook verlieten de administratie en het bestuur steeds minder geordend. In de meeste gevallen werd deze belasting bij teruggave van het eigendom meegenomen in de eindafrekening tussen de oorspronkelijke eigenaar (of zijn nabestaanden) en de oorlogskoper.

Van naheffingen en boetes was vooral sprake als het onteigende pand niet was verkocht, maar in handen was gebleven van de ANBO of een andere beheerder. Dat gebeurde terwijl zo'n gemeente wist dat de geadresseerde van deze naheffingsaanslag ondergedoken gezeten had of gedeporteerd was naar een concentratiekamp.

Drie stappen

Omdat dit gaat over patronen in de (in)formele bestuurspraktijk – en niet om uitzonderlijke bestuurlijke besluiten zoals bij de aankoop van panden – was onze aanpak anders opgebouwd. De reconstructie van politieke besluitvorming was daarom pas de tweede stap, na het onderzoek naar de vraag of er formeel rechtsherstel had plaatsgevonden.

Ook het onderzoek naar rechtsherstel gebeurde in drie stappen, met verschillende bronnen:

1. Het kadaster en de dossiers van de afdeling Onroerende Goederen van de Raad voor het Rechtsherstel combineerden we, om zo te achterhalen of rechtsherstel voor alle onteigende panden had plaatsgevonden.

2. De reconstructie van besluitvorming rondom gemeentelijke heffingen in notulen, jaarberichten en besluitenlijsten van de gemeenteraad. Voor de naoorlogse periode zochten we naar besluiten om naheffingen of boetes op te leggen bij rechtsherstel, of deze heffingen juist kwijt te schelden voor bepaalde groepen burgers.
3. Onderzoek naar dossiers van de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. In veel van deze procedures ging het (ook) om belastingheffingen. Daardoor was de gemeente eventueel partij in deze uiteenzettingen.

We namen een steekproef van de transacties in de Verkaufsbücher. Via de naam van de ontrechte Joodse eigenaar in de NBI-dossiers reconstrueerden we of bij deze panden sprake is geweest van gemeentelijke belastingen bij het rechtsherstel.

Deze methode functioneerde slechts in een deel van de gevallen. Soms was het NBI-dossier niet vindbaar. Soms had de eigenaar, of hadden zijn nabestaanden geen verzoek om rechtsherstel ingediend. Niet zelden bevatte het dossier ook niet de gezochte informatie, omdat de zaak voor het NBI afgehandeld was met het akkoord tussen eigenaar en oorlogskoper. De exacte inhoud van het akkoord is lang niet altijd vastgelegd.

De aanname was dat de gemeente na de bevrijding consequent handelde en wel of geen openstaande belastingaanslagen over de (laatste) oorlogsjaren inde. Een aantal onteigende panden die niet als verkocht in de Verkaufsbücher opgenomen zijn, hebben we op dezelfde manier onderzocht. In beide gevallen was het geen aselechte steekproef, maar zochten we factoren die van invloed op het al dan niet doorzetten van belastingnaheffing konden zijn geweest: bijvoorbeeld leegstand of verhuur.

Zulke panden buiten de Verkaufsbücher vonden we in het kadaster als ander vastgoedbezit van oorspronkelijke eigenaren van een pand uit de Verkaufsbücher of uit de adressen in het Joods Monument (al waren dat meestal huurpanden). Of uit lijsten met onteigende Joodse panden die sommige gemeenten opstelden in de oorlog en soortgelijke overzichten van de Raad voor het Rechtsherstel.

Als tweede stap bestudeerden we de verslagen van de gemeenteraad en het college van B en W van de eerste jaren na de bevrijding. Begrotingen van de gemeente lieten zien welke vastgoedgerelateerde belastingen in de gemeente geheven werden in die tijd. Gebruikelijk waren zogenaamde straat- of weg(en) belasting, soms apart rioolbelasting en een verzekeringspremie voor brand en **molest**.

De aanname was dat deze verslagen informatie bevatten over de praktijk van de belastingheffing en eventueel besluiten om die wel of niet door te zetten. Voorwaarde is dan wel dat deze naheffingen politiek of publiek omstreden waren. Een factor van onzekerheid bij deze aanpak was dat het opleggen van heffingen conform de geldende regels geen weerslag hoefde

Schade ontstaan door moedwil van derden, in dit geval: oorlogshandelingen.

te vinden in de notulen van de raad. Er werd immers geen politiek besluit genomen. Omgekeerd kan men in de praktijk zijn afgeweken van de regels.

Naast NBI-dossiers bevat het Nationaal Archief nog een relevante bron. In gevallen waarin geen minnelijke schikking tot stand kwam tussen onteigende en oorlogskoper, werd de kwestie voorgelegd aan de afdeling Rechtspraak van de Raad voor het Rechtsherstel. Deze conflicten gingen (ook) om openstaande belastingaanslagen of boetes. Voor provinciesteden waarin slechts ongeveer 1 procent van de Nederlandse bevolking woonde, was de trefkans in deze dossiers niet hoog. Wel waren de resultaten mogelijk betekenisvol voor de houding van de gemeente.

Uitvoerende archieven van de gemeentelijke diensten van destijds en de belastinginning zouden kunnen dienen als aanvullende bron en vervolgstap, met aanslagen per huiseigenaar. Deze stap is bewerkelijk en geeft in het beste geval de gemeentelijke kant weer van de NBI-archieven, inclusief eventuele correspondentie over naheffingen bij rechtsherstel. Deze administraties zijn omvangrijk, niet gericht op onze vraag of door opschoning van archieven niet meer beschikbaar.

Deze methode met drie stappen en verschillende bronnen garandeert betrouwbare resultaten. Toch kan het gebeuren dat we een uitzondering hebben gemist. Onderhandse regelingen bijvoorbeeld, hebben per definitie geen sporen nagelaten in de archieven.

Omdat onze onderzoeksvraag vooral gaat over het gemeentelijke beleid rondom naheffingen, zijn deze onregelmatigheden van ondergeschikt belang, tenzij uit het onderzoek zou blijken dat van enig beleid geen sprake was. Volledige zekerheid – binnen de beperkingen van het overgeleverde historische materiaal – is alleen te verkrijgen door van alle Joodse inwoners hun woon-situatie na te gaan en voor alle onteigende panden de volledige rechtsherstelprocedure te reconstrueren.

Noten

- ¹ Gerard Aalders, *Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag: SDU Uitgevers, 1999); Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*.
- ² W.J.E. van der Werf, 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode', in *Behoeden en vergoeden. Een geschiedenis van 175 jaar Onteigeningswet*, onder redactie van J.A.M.A. Sluysmans en J.S. Procee (Den Haag: VvOR, 2016), 109–31.
- ³ Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel*; Haan, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis'.
- ⁴ Informatie van Peter Donker.
- ⁵ NA, 2.09.16 Inventaris van het dossierarchief van het Nederlandse Beheersinstituut (NBI), en van de in beslag genomen administraties, 1945-1967, 532.1- 532.7, 536.1-536.9 Verkaufsbücher van de Niederlandische Grundstücksverwaltung.
- ⁶ Maarten-Jan Vos en Serge ter Braake, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed: inzicht in een administratief proces* (Amsterdam: Boom, 2013); NA, 2.11.08.01 Inventaris van het archief van de Directie van de Landbouw: Afdeling Grond- en Pachtzaken, (1906) 1935-1964; Joods Cultureel Kwartier, 'Database Joodse landbouwgronden'.
- ⁷ Nationaal Archief, 2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983); Romijn, *Snel, streng en rechtvaardig*.
- ⁸ Piersma en Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel'.
- ⁹ Raymund Schütz, *Kille mist: het notariaat en de erfenis van de oorlog* (Amsterdam: Boom, 2016).
- ¹⁰ Blauw, 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht'; 'Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten' (Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020).
- ¹¹ Jacqueline Broese van Groenou, *Erfpacht* (Nijmegen: Ars Aequi Libri, 2020).

4. Onteigeningen

De economie van Hellendoorn en Nijverdal ontwikkelde zich in de tweede helft van de 19^e eeuw voorspoedig. Dat kwam door de opkomst van de textielnijverheid. Aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog was Hellendoorn, zoals beide dorpen samen als gemeente heetten, met ruim 15.000 inwoners flink, vergeleken met buurgemeenten in Salland en Twente.

Christelijke partijen bepaalden van oudsher de toon in de gemeentepolitiek. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1935 en 1939 ging twee derde van de uitgebrachte stemmen naar vier christelijke partijen. De socialistische SDAP volgde met 5-7 procent. Bij de verkiezingen voor Provinciale Staten in diezelfde jaren kwam de **Nationaal-Socialistische Beweging** in Hellendoorn niet verder dan 2 procent, duidelijk onder het landelijk gemiddelde. Eduard Carel Witschey, sinds 1937 burgemeester, was lid van de Christelijk-Historische Unie. Voor zijn burgemeesterschap had hij gewerkt bij de Dienst der Zuiderzeewerken van Rijkswaterstaat.

Bij de Provinciale Statenverkiezingen van 1935 haalde de NSB in heel Nederland 7-8 procent van de uitgebrachte stemmen.

De Duitse bezetting in de meidagen van 1940 kwam voor Hellendoorn zonder gevechten. Tijdens de oorlog bombardeerden de geallieerden de spoorlijn een paar keer. Daardoor vielen er slachtoffers onder de burgerbevolking en raakten huizen beschadigd. Het geallieerde bombardement van 22 maart 1945 was op de weginfrastructuur van Nijverdal gericht. Het eiste 73 levens en verwoestte grote delen van het centrum.¹

In de loop van de oorlog ontwikkelde Nijverdal zich tot centrum van het georganiseerde verzet in Overijssel. Het dorp herbergde veel onderduikers. Ook stond aan het einde van de oorlog vlak bij het sanatorium in Hellendoorn een lanceerinstallatie voor Duitse V2-raketten.²

In de bossen bij Nijverdal richtte de net voor de oorlog opgerichte Rijksdienst voor de Werkverruiming een werkkamp in voor landontginning: Twilhaar. In 1942 gebruikte de bezetter kamp Twilhaar een halfjaar als tijdelijke onderbrenging voor Joodse mannen uit heel Nederland, die later via Westerbork naar de concentratiekampen werden gedeporteerd. In 1945 werden de barakken opnieuw gebruikt, nu als noodopvang voor daklozen na het bombardement op Nijverdal.³

Tijdens de bezetting werd het bestuur van de gemeente stapsgewijs aangepast. De gemeenteraad werd in Hellendoorn, net als in heel Nederland, halverwege 1941 ontbonden. Vanaf dat moment bestuurdde de burgemeester volgens het **Führerprincipe** zonder democratische controle. De wethouders bleven aan, maar werden adviseurs van de burgemeester.

In Hellendoorn werd burgemeester Witschey uiteindelijk door de bezetter ontslagen. Vanaf oktober 1943 verving gemeentesecretaris Hendricus Binkhorst hem. Binkhorst was sinds 1941 lid van de NSB. Na zijn dood in 1944

Het principe dat één persoon de macht in handen had, zonder medebestuurders of gekozen vertegenwoordiging als controle: de secretarissen-generaal op nationaal niveau, de commissarissen op provinciaal niveau en de burgemeesters.

kwam er in Hellendoorn opnieuw een NSB'er als waarnemer: Everhardus Anne van Daalen, die ook burgemeester was van buurgemeente Den Ham. Met Marinus Stevens kreeg Hellendoorn ook in het laatste jaar voor de bevrijding een burgemeester die uit overtuiging met de bezetter samenwerkte.

NSB'ers namen niet alleen bestuursfuncties over in de gemeenten, maar ook op provinciaal niveau. **Commissaris der Provincie** in Zwolle was de katholieke baron Van Voorst tot Voorst, een adellijke oudgediende. Al in augustus 1941 verving de bezetter hem door de NSB'er jonkheer Von Bönninghausen. Later nam procureur-generaal Wilhelmus de Rijke de functie over. Hij was al ver voor de oorlog politiek actief voor de NSB.

Zo heette de Commissaris van de Koningin tijdens de bezetting.

Voor onderzoek naar de Duitse onteigening van Joods vastgoed heeft het Gemeentearchief Hellendoorn in Nijverdal de nodige archiefcollecties. Net als in andere gemeenten hebben de notulen van de gemeenteraad voor dit onderzoek weinig waarde. Ze eindigen met de zitting van 29 juli 1941, voordat de deportaties en onteigeningen begonnen.

De belangrijke notulen van het college van burgemeester en wethouders (B en W) bestaan voor Hellendoorn helaas alleen uit een overzicht van besluiten, met soms verwijzingen naar andere delen van het archief. Voor de meeste andere gemeenten zijn deze notulen uitgebreider en informatiever. Ook heeft het gemeentearchief voor deze periode nog geen inventaris, alleen een plaatsingslijst. Beide reeksen Hellendoornse notulen hebben we voor dit onderzoek voor de bezettingsjaren onderzocht op verwijzingen naar Joods vastgoed, onteigening en indirect naar hoe gemeente Hellendoorn zich opstelde tegenover Joodse burgers.

Een aanvulling is het archief van de Commissaris der Provincie in Zwolle. Daar werden dossiers bijgehouden van aan- en verkoop van grond en vastgoed door elke Overijsselse gemeente. De burgemeester moest ook tijdens de bezetting voor zulke transacties toestemming vragen in Zwolle.⁴

In het gemeentearchief zit een bijzonder dossier – aangelegd na de bevrijding – over de anti-Joodse maatregelen vanaf 1941. Ook zitten in het archief dossiers over Rijkswerkkamp Twilhaar en over de vordering van onroerend goed door de Wehrmacht.⁵ Aan de andere kant is in dit archief weinig informatie bewaard gebleven over de wederopbouw.⁶

Anti-Joodse maatregelen en onteigeningen

Tot begin 20^e eeuw had Hellendoorn een kleine Joodse gemeente. Maar daarna herinnerde alleen de begraafplaats aan de huidige Ommerweg daar nog aan. Nijverdal daarentegen, kende aan het begin van de Tweede Wereldoorlog nog steeds een kleine Joodse gemeenschap van ongeveer twintig mensen. De belangrijkste Joodse familie was de familie Samuel. Die was eigenaar van meerdere huizen en winkelpanden in Nijverdal, met name aan de Rijssensestraat.⁷

Slechts een paar Joodse inwoners keerden na de bevrijding terug uit de onderduik en niemand overleefde de concentratiekampen. Alle anderen

stierven eind 1942 of in 1943 in Auschwitz of Sobibor. Veel leden van de familie Samuel waren bij aankomst in Sobibor op 14 mei 1943 vermoord.⁸

De Niederländische Grundstücksverwaltung (NGV), een van de Duitse 'doorverkooporganisaties', nam doelgericht Joodse panden in beheer en verkocht ze door waar mogelijk. Intussen vorderde de Duitse Wehrmacht panden voor eigen gebruik. Dat gebeurde meestal al direct na de inval, uit militaire overwegingen; om soldaten in te kwartieren of voor opslag. Hierbij maakte men geen onderscheid tussen Joods en niet-Joods eigendom. Via de gemeente betaalde de Wehrmacht een kleine vergoeding aan de eigenaar. Als het om een Joodse bezitter ging, die later onder beheer werd gesteld en gedeporteerd, ging die vergoeding vanaf dat moment naar de beheerinstelling. In Hellendoorn en Nijverdal is geen van de Joodse panden gevorderd, maar ze zijn later wel onteigend.⁹

In de eerste fase van de bezetting probeerden de nazi's vooral om Nederlanders voor hun ideologie te winnen. Toch nam de bezetter in die tijd vanuit zijn antisemitische ideologie en uit winstbejag de eerste maatregelen om Joodse burgers te ontrechten. Hun uitsluiting van het openbare en economische leven was een belangrijk onderdeel van de ontrechting.

Ambtenaren moesten een Ariërverklaring tekenen en Joodse ambtenaren werden in februari 1941 ontslagen. In elke gemeente moesten Joodse inwoners bij het bevolkingsregister apart ingeschreven worden en vanaf mei 1942 moesten zij in het openbaar de Jodenster dragen. In 1941 namen de razzia's in heel Nederland toe. Halverwege 1942 begonnen de deportaties naar concentratiekampen.

Na het ontslag van Joodse ambtenaren volgden snel maatregelen van economische ontrechting. Joodse landeigenaren werden verplicht om hun bezit eerst te registreren bij regionale pachtbureaus, en vervolgens om het voor 1 september 1941 te verkopen aan niet-Joodse gegadigden (Verordening 102/1941). Al in oktober 1940 had de bezetter alle Joodse bedrijven geregistreerd. In Duitse opdracht werden winkels en kleinere ondernemingen opgeheven. Grotere bedrijven werden doorverkocht. De baten gingen eerst naar de Bank voor Nederlandschen Arbeid en, als de opheffing afgerond was, naar de roofterbanken **Liro** of de Vermögensverwaltungs- und Renteanstalt (VVRA).

Volgens hetzelfde patroon van registratie en onteigening nam de bezetter vervolgens het vastgoedbezit in het vizier. Joodse burgers moesten per Verordening 154/1941 (augustus 1941) hun onroerend goed en privé aan derden verstrekke hypotheek laten registreren door de NGV.

De NGV stelde voor die grote hoeveelheid vastgoed beheerders aan. Meestal waren dat grotere organisaties, die de opdracht kregen om deze panden te verkopen. De belangrijkste waren Algemeen Nederlandse Beheer van Onroerende Goederen (ANBO), Nobiscum en Everout. Op hun beurt benoemden

Een instantie van de bezetter die de naam gebruikte van het Joodse bankhuis Lippmann, Rosenthal en Co. De Liro deed dienst als bewaardepot en verkoopkantoor van geroofd Joods eigendom.

deze organisaties per pand een beheerder. Die inde de huur, zorgde voor de instandhouding van het pand en regelde andere praktische zaken.

De beheerder legde weer rekenschap af aan de NGV. Hij had ook het recht om het onteigende pand te verkopen. De verkoopprijs of de opbrengst van verhuur ging naar de roofinstellingen. Ondertussen betaalde de NGV de onteigende eigenaar een minimaal maandelijks handgeld om in eerste levensbehoeften te voorzien.

Zodra Joodse eigenaars in 1942 of 1943 gedeporteerd waren, probeerde men deze panden te verkopen. Soms gebeurde dat zelfs al eerder. In een aantal gevallen bleek een pand onverkoopbaar, vanwege achterstallig onderhoud of oorlogsschade. Naarmate de oorlog langer duurde, waren kopers en hypotheekverstrekkers minder geneigd om hun vingers te branden aan onteigend Joods vastgoed.

De NGV registreerde elke afgeronde transactie in de Verkaufsbücher. In elke gemeente verkochten beheerders de panden, met medewerking van lokale taxateurs, accountants, makelaarskantoren en notarissen. Vaak hadden beheerders meerdere panden in hun portefeuille.

Het **Joods Monument** levert samen met de Verkaufsbücher een zo goed als volledig overzicht van de Joodse burgers in Hellendoorn en Nijverdal, hun woonadres (en eventueel vastgoedbezit) en persoonlijke lotgevallen. Maar op het Joods Monument staan geen overlevenden, en het geeft alleen het laatste woonadres voor de deportatie. En in de Verkaufsbücher werden onteigende panden alleen geregistreerd als ze ook verkocht waren (zie hoofdstuk 7, tabel 1). Niet-doorverkocht vastgoed, huizen van overlevenden of verhuurd Joods vastgoed vinden we met deze twee informatiebronnen dus nog niet.

Een belangrijke aanvulling vormen daarom de lijsten die de gemeente Hellendoorn in 1941 en 1942 opstelde met 'Jodenpanden' en Joodse inwoners (volgens de Duitse rassenregels). Deze lijsten bevatten ook huurhuizen, niet verkocht onteigend woonbezit en Joodse inwoners zonder wooneigendom. Gemeente Hellendoorn gaf in maart 1941 uit het bevolkingsregister 34 namen door.¹⁰

In Hellendoorn en Nijverdal woonden maar een paar Joden zonder vastgoedeigendom. Bij de adressen uit het Joods Monument die niet in de Verkaufsbücher voorkomen, gaat het in twee gevallen om Joodse bewoners, maar om niet-Joods vastgoed: A10 en Sanatoriumlaan 20 verwezen beide naar het Volkssanatorium, het latere woonzorgcentrum Krönnenzommer in Hellendoorn.

Dit kuuroord was van de Haagse Vereeniging tot oprichting en exploitatie van Volkssanatoria voor mindervermogende borstlijders in Nederland. Daar overleed in 1941 de Joodse patiënte Helena Koekkoek, terwijl Helena Cohen in 1943 vandaar naar Sobibor gedeporteerd werd. Nog tragischer is het verhaal van Wolf Levi, die zich bewust bij een razzia in dit sanatorium liet oppakken in de ijdele hoop zo herenigd te worden met zijn familie.¹¹

Aan de Brakenbeltsweg 1 woonde ook nog de Joodse familie Pagrach. Het huis staat nu ter hoogte van de Wilhelminastraat 83a-b in Nijverdal, maar de

Een online gedenkplaats met informatie over vrijwel alle Joodse slachtoffers van vervolging door de nazi's.

straat is verlegd en hoorde in de oorlog nog bij gemeente Wierden. Omdat het pand niet in de Verkaufsbücher voorkomt, mogen we aannemen dat het geen Joodse eigenaar had.¹²

Vijf panden in Nijverdal waren eigendom van de familie Samuel. Vier ervan werden verkocht aan vier verschillende kopers: Grotestraat 77-79 aan Cornelis Kapteijn, Rijssensestraat 30 aan Johannes Bernardius Bouck, Rijssensestraat 82 aan Johan Steen en Rijssensestraat 97-99-101 ten slotte aan Roelof Brinks.¹³ Het ging bij deze kopers niet om grotere professionele vastgoedhandelaren: in alle Verkaufsbücher samen (met meer dan 7.500 transacties) komt geen van hen meer dan drie keer voor als koper, en allemaal met transacties in de regio.

De ANBO verkocht de panden tussen eind 1943 en midden 1944, voor een prijs die wisselde van 4.300 tot 12.000 gulden. Dat waren in Salland en Twente gebruikelijke prijzen voor Joods vastgoed. Ook de betrokken notarissen kwamen van lokale kantoren, met uitzondering van de NSB'er Gerrit Nijk – die voor honderden Joodse panden in heel Nederland de documenten voor de overdracht opmaakte.

De Wilhelminastraat, met op nummer 102 het huis van de familie van Abraham Samuel, heette in de bezettingsjaren anders, omdat de bezetter geen straatnaam van de Oranjes wilde gebruiken. Het was toen de Verlengde Kerkstraat. Het huis was vanaf de bouw rond 1930 in bezit van Abraham Samuel, die hier ook zijn slagerij had. Het bleef in het kadaster op naam van deze Joodse Hellendoorner tot de verkoop in 1961 aan Sekkel de Levie, de echtgenoot van een van zijn dochters. Zo lijkt het alsof de oorlog geruisloos aan het pand voorbijging, al moest het na de oorlog wel gerepareerd worden.¹⁴

Het echtpaar Samuel werd in mei 1943 in Sobibor vermoord, en drie van hun kinderen in februari 1943 in Auschwitz. Een dochter overleefde. Het pand is wel door de NGV in beheer genomen, maar de ANBO is er niet in geslaagd om het te verkopen. Over waarom dat zo is, kunnen we slechts speculeren. Misschien was in zo'n kleine gemeente als Hellendoorn de sociale druk om geen onteigend Joods pand te kopen groter dan op andere plekken, omdat iedereen wist welk pand van welke Joods buurtgenoot was geweest.¹⁵

Een soortgelijke uitzondering is de familie van Mozes de Lange – waarover we in de inleiding al schreven – met hun koophuis aan de Dorpsstraat 75 in Hellendoorn. De ouders brachten eerst hun kinderen naar onderduikadressen en wisten na een waarschuwing vlak voor hun deportatie in april 1943 ook zelf een schuilplaats te vinden. De hele familie overleefde zo bezetting en Jodenvervolgning, bijna als enigen uit Hellendoorn. Ook hun huis werd wel in beheer genomen, maar niet verkocht.¹⁶

Gemeente Hellendoorn en de onteigeningen

Door deze volledige inventarisatie van Joodse inwoners (34 personen) en Joods vastgoed (met hoogstens 8 panden) transacties kunnen we een definitief

en volledig antwoord te geven op de vraag of gemeente Hellendoorn Joods vastgoed aangekocht heeft. Mede dankzij eerder, breder onderzoek kennen we het levensverhaal en het vastgoedeigendom van elke Joodse inwoner van Hellendoorn en Nijverdal.

Van de 4 Joodse eigendomspanden in gemeente Hellendoorn uit de Verkaufsbücher zijn de eerste oorlogskopers bekend. De gemeente zit daar niet bij.

In andere plaatsen probeerde een koper soms te verhullen dat hij Joods bezit kocht, door een tussenhandelaar in te schakelen. Ook sommige gemeenten gebruikten deze methode. Maar in Nijverdal of Hellendoorn was van zo'n aankoop uit tweede of derde hand door de gemeente geen sprake. In het kadaster zit voor elk van de panden de eigendomsgeschiedenis tot de bevrijding (en het rechtsherstel daarna). De gemeente of een hoge gemeentefunctionaris als koper zou hier aan het daglicht zijn gekomen.

Van doorverkoop door de eerste oorlogskoper was überhaupt geen sprake. Dat past ook bij het beeld van de niet-professionele koper: bloemist Cornelis Kapteijn had bijvoorbeeld zijn eigen zaak in de helft van het pand Grotestraat 77-79, eerst als huurder en later als oorlogskoper. Bovendien werden de 4 panden vooral door het bombardement van maart 1945 licht of zwaar beschadigd.

We wilden ook uitsluiten dat de gemeente niet-afgeronde aankoop had gedaan. Dat was geen zeldzaamheid in de roerige oorlogstijd. Uit onderzoek in andere steden weten we dat de aankoop van Joods vastgoed inderdaad ter sprake kwam in gemeentelijke notulen, besluitenlijsten en jaarverslagen. Gemeentebesturen correspondeerden vervolgens met de Commissaris om diens toestemming te krijgen. Daarom hebben we ook de bestuursnotulen van de gemeente en het archief van de Commissaris der Provincie onderzocht.

Het dossier Hellendoorn – met door de Commissaris beoordeelde verzoeken van de burgemeester tot aan- of verkoop van vastgoed – bevestigde ons vermoeden. De laatste Hellendoornse aankoop die de Commissaris goedkeurde, dateert uit de eerste oorlogsjaren en gaat niet over Joods vastgoed. Vanaf 1945 kreeg de Commissaris meer met Hellendoorn van doen, door de nasleep van het bombardement op de binnenstad van Nijverdal en de wederopbouw.¹⁷

Daarmee is dus helemaal zeker dat de gemeente geen Joods vastgoed aangekocht heeft en ook geen pogingen in die richting gedaan heeft. Niet onder burgemeester Witschey, en niet onder zijn drie nationaalsocialistische opvolgers. De vaststelling dat ook in de notulen van B en W uit de oorlogsjaren geen enkele keer over zulke koopplannen wordt gesproken, bevestigt dit ten overvloede.¹⁸

Bij deze conclusie blijft één gebeurtenis buiten beschouwing: een onteigeningsinitiatief voor Nijverdal, van burgemeester Witschey. In 1941-1942 maakte de gemeente bekend dat ze een aantal bebouwde en onbebouwde percelen zou onteigenen in het belang van de volkshuisvesting.

Het besluit werd op 20 oktober 1942 verkondigd. De plannen lagen ter inzage in het gemeentehuis en de bewoners om wie het ging, kregen twee weken om bezwaar aan te tekenen. Waarschijnlijk vloeide deze onteigening voort uit een vooroorlogse studie. Daarin was de verwachting dat voor de groeiende bevolking in Hellendoorn en omgeving in de komende decennia honderden nieuwe woningen nodig zouden zijn.

Boeren die tegen de onteigeningsplannen protesteerden, wezen erop dat vanwege de materiaalschaarste geen woningen konden worden gebouwd. Burgemeester Witschey was niet gevoelig voor dat argument: hij beriep zich op de (Nederlandse) onteigeningswet, op het algemeen belang van woningbouw, maar ook op voorbereidende werkzaamheden zoals wegenbouw, die al wel zouden kunnen beginnen als tewerkstellingsproject. De burgemeester werd gesteund door de Duitse **Beaufragte** voor provincie Overijssel.¹⁹

Dit dossier laat wel zien dat onteigening voor een rechtstaat als de Nederlandse een gewoon beleidsinstrument was. Het laat ook zien dat woningnood een groot probleem was in Nijverdal, al voor het bombardement van maart 1945.

Een Beaufragte was een Duitse 'toezichhouder' bij het Nederlandse bestuur op provincieniveau en in de grote steden.

Het antwoord op eerste onderzoeksvraag is dus 'nee': de gemeente kocht geen Joods vastgoed. Voor de volledigheid is er daarop nog één aanvulling. In haar naoorlogse correspondentie met de Joodse familie Samuel zegt de gemeente dat de ANBO pand Rijssensestraat 101 in beheer heeft genomen. En dat de Rijksoverheid het pand vervolgens heeft gehuurd, met de bedoeling om er het bureau van de commandant van politie in te vestigen voor Hellendoorn. Maar volgens gemeente Hellendoorn is de commandant met zijn staf hier nooit ingetrokken. Wel had de ANBO voorbereidingen hiervoor getroffen door het winkelinterieur te laten verwijderen. In april 1944 werd in plaats daarvan de verkoop aan Roelof Brinks beklonken.²⁰

Noten

- ¹ H.W. Poorterman, *Van bezetting naar bevrijding: 1940-1945 in Nijverdal, Hellendoorn, Marle, Haarle, Daarle, Hulsen, Eversberg* (Enschede: Witkam, 1978), 16–17, 48–49.
- ² ‘Nijverdal tot 1945’, Historische Kring Hellendoorn-Nijverdal; E. Ligtenberg, ‘Een aanzet tot een geschiedenis van de joodse gemeenschap in Hellendoorn’, *Veelzijdig en bevolgen* (Nijverdal: Uitgeverije ‘n Boaken, 2005), 43-54; D. Samuel, ‘Herinneringen aan een verborgen mikwe’, *Verhalen van voorbij* (Nijverdal: Uitgeverije ‘n Boaken, 2017), 43-47.
- ³ Alex Alferink en Jan Fikken, Rijkswerkkamp Twilhaar: een vergeten hoofdstuk in de geschiedenis van Nijverdal (Nijverdal: Historische Kring Hellendoorn-Nijverdal, 2003); Niek van der Oord, Jodenkampen: ter nagedachtenis aan de Joodse dwangarbeiders die vanuit de werkkampen werden afgevoerd en later door de nazi's zijn vermoord, 3de dr. ([Leeuwarden]: Uitgeverij Noordboek, 2015); Gemeentearchief Hellendoorn (GA-H), VHS/003075, Werkverschaffing – Rijkswerkkamp Twilhaar.
- ⁴ Collectie Overijssel (CO), 0025.2, Provinciaal bestuur van Overijssel. Archief van de commissaris van de koningin; 0025, Provinciaal bestuur van Overijssel. Archief van de Gedeputeerde Staten.
- ⁵ GA-H, VHS/001319, Vorderingen, onroerend goed tbv Duitse weermacht; VHS/001330, Vorderingen. Regelmatige verrichtingen t.b.v. Duitse Weermacht; VHS/003075, Werkverschaffing – Rijkswerkkamp Twilhaar.
- ⁶ GA-H, VHS/779, ‘Wederopbouw – Herbouwplan kom Nijverdal en besprekingsverslagen 1946 t/m 1948; VHS/781, Wederopbouw – onteigening van gronden 1948 t/m 1949.
- ⁷ ‘Rijssen’, Joods Cultureel Kwartier; Dick Houwaart, *De laatste jaren: joden in Oost-Nederland, 1875-2010* (Elburg: Uitgeverij Ipenburg, 2010), 176–79, 250; GA-H, VHS/001279, Bijzondere begraafplaats – Objectdossier Joodse Begraafplaats Hellendoorn.
- ⁸ ‘Rijssen’, Joods Cultureel Kwartier; Houwaart, *De laatste jaren*.
- ⁹ GA-H, VHS/001319, Vorderingen, onroerend goed tbv Duitse weermacht; VHS/001330, Vorderingen. Regelmatige verrichtingen t.b.v. Duitse Weermacht.
- ¹⁰ GA-H, VHS/000834, Maatregelen tegen bepaalde bevolkingsgroepen – Joden.
- ¹¹ Joods Monument, nrs. 133805 (Helena Cohen), 232574, 124378.
- ¹² Joods Monument, nrs. 615785, 120552, 120551.
- ¹³ Verkaufsbücher, Laufnr. 7076, 8003, 7431, 7456; Kadaster Hellendoorn, C8290 / 9432, C5196 / 5453, C7629 / 5105, C7212 / 5105.
- ¹⁴ NBI, nr. 158904 A. Samuel.
- ¹⁵ Kadaster Hellendoorn, C6488 / 6812; Joods Monument, nr. 466131.
- ¹⁶ Kadaster Hellendoorn, H3516 / 7753; Dinand Webbink, ‘Reddende sneeuw’, 75 jaar vrijheid Hellendoorn.
- ¹⁷ GA-H, VHS/000985, Onteigening gronden Centrum Nijverdal.
- ¹⁸ GA-H, Notulen van B en W Hellendoorn 1941-1948.
- ¹⁹ GA-H, VHS/000985, Onteigening gronden Centrum Nijverdal (map 1 en map 2).
- ²⁰ Privéarchief Samuel (PA Samuel), ‘Brief waarnemend burgemeester G.W. van der Feltz aan D.S. Samuel, 22 augustus 1945, Verkaufsbücher, Laufnr. 7456; NBI, nr. 4959 J. Samuel.

5. Rechtsherstel

Net als de Duitse inval verliep ook de bevrijding van Hellendoorn en Nijverdal op 9 en 10 april 1945 door de Canadezen vrijwel zonder slag of stoot. Het leed en de schade van het geallieerde bombardement van Nijverdal op 22 maart, een paar weken eerder, zal veel meer indruk gemaakt hebben op de bevolking. Wederopbouw was het allesoverheersende onderwerp in de maanden en jaren erna. Zo'n 50 gebouwen in het centrum waren verwoest en honderden waren beschadigd. Woningnood werd daarom een groot probleem, al voor de aftocht van de Duitse legers. De gemeente vorderde panden voor noodopvang. Dakloze burgers werden ondergebracht in het voormalige kamp Twilhaar en in beschadigde panden die eigenlijk onbewoonbaar waren. En delen van het verwoeste centrum werden na de bevrijding door de Nederlandse staat onteigend in het kader van de wederopbouw.

Zonder veel omhaal van woorden kwam de 'tijdelijke' gemeenteraad op 21 november 1945 voor het eerst weer bijeen. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 26 juli 1946 verloren de christelijke partijen een aantal zetels aan de liberalen en socialisten. Na een aantal maanden onder een waarnemend burgemeester kreeg Hellendoorn per 1 december 1946 burgemeester Witschey terug. Daaraan ging een lange strijd vooraf over de beoordeling van diens handelen tijdens de bezetting. De waarnemer, baron Van der Feltz, hield het vanwege dit getouwtrek al in mei 1946 voor gezien. Daardoor leidde Witschey een halfjaar voor zijn officiële herbenoeming alweer de raadsvergaderingen.¹

Van de Joodse inwoners keerden maar een paar overlevenden terug naar Nijverdal. De anderen waren in Sobibor, Auschwitz of Bismarckhütte (Chorzow Batory) vermoord. Van de overlevenden maakte vooral David Simon Samuel zich sterk voor rechtsherstel en teruggaaf van het geroofde vastgoed. Hij was in de oorlog de vertegenwoordiger van **de Joodse Raad** in de gemeente geweest. David Simon bepleitte direct na de bevrijding zijn eigen rechtsherstel en dat van Joodse medeburgers. Dat deed hij bij het Militair Gezag, het gemeentebestuur en het NBI, tot het ministerie van Justitie en een brief aan Hare Majesteit de Koningin aan toe.² Na de oorlogservaringen van vervolging en onderduik, werd de lange zoektocht naar rechtsherstel en erkenning een nieuwe traumatische ervaring voor David Simon en zijn gezin, de enige overlevenden uit de grote Joodse familie Samuel uit Nijverdal.

De Joodse Raad was in 1941 opgericht in Amsterdam onder dwang van de bezetter om de Joden in de hoofdstad en later in heel Nederland te besturen. Deze omstrede organisatie was zo verstrikt in de uitvoering van anti-Joodse maatregelen en deportaties.

Rechtsherstel en wederopbouw

Rechtsherstel was een zaak van de nationale overheid. De gemeente speelde daarin geen rol van betekenis. Al in ballingschap in Londen had de Nederlandse regering gewaarschuwd dat het kopen van onteigend Joods

vastgoed niet geaccepteerd zou worden. In **KB E93 Bezettingsmaatregelen en E100 Herstel Rechtsverkeer** (september 1944) werd vastgelegd dat de situatie van vóór de Duitse onteigeningen hersteld moest worden. De Raad voor het Rechtsherstel en het Nederlands Beheersinstituut (NBI) stelden na de bevrijding dossiers samen uit de achtergebleven Duitse administraties. Het NBI beheerde het vermogen en het vastgoed van (onder andere) ‘vermiste’ Joodse Nederlanders.

Tijdens de oorlog uitgevaardigde Duitse verordeningen werden met deze koninklijke besluiten ongedaan gemaakt, waardoor onder meer de koopovereenkomsten van Joods onteigend bezit nietig werden verklaard.

Het uitgangspunt van dit principe van rechtsherstel was dat de verkoop van een Joods pand terug werd gedraaid. Die situatie van voor het moment van onteigening werd zo hersteld. Rechtsherstel betekende voor de oorspronkelijke eigenaar herstel van het eigendomsrecht op het pand – niet meer en niet minder dan dat. Een hypotheek die destijds met de verkoop was afgelost, werd bijvoorbeeld hersteld. Ook voor de oorlogskoper werd de koop ongedaan gemaakt, maar ook hij mocht door de nietigverklaring van zijn oorlogskoop niet benadeeld worden. Hij kreeg bijvoorbeeld van de oorspronkelijke eigenaar het bedrag terug waarmee hij diens hypotheek bij de koop had afgelost.

Met deze juridische maatregel werd de tijd teruggedraaid naar de situatie voor de onteigening. Minder eenvoudig was de afwikkeling van de gevolgen uit de tijd daarna. De Joodse onteigende was inkomsten misgelopen uit een pand dat met terugwerkende kracht zijn bezit was gebleven – denk bijvoorbeeld aan huuropbrengsten. De oorlogskoper had het pand in die tijd onderhouden en er belasting en verzekeringspremies over betaald, terwijl het met terugwerkende kracht niet van hem was geweest. Met hulp van de Raad en het NBI werden boekhoudkundige eindafrekeningen van kosten en baten opgesteld. Dat gebeurde meestal met een zogenaamde minnelijke schikking tussen onteigende en oorlogskoper (of hun beheerders), en soms na een rechtsstrijd.

Tegelijkertijd moesten deze instanties in de vele gevallen dat de onteigende niet terugkeerde, bevestigd krijgen dat deze persoon in een concentratiekamp was vermoord. Vervolgens moesten ze eventuele nabestaanden en rechtshabbers opsporen, maar ook die leefden vaak niet meer.

Om vast te stellen of rechtsherstel heeft plaatsgevonden voor de ondergedoken en gedeporteerde Joden of hun nabestaanden, gebruikten we een aantal nationale archieven. Maar de eerste en makkelijkste weg was die naar het kadaster. Rechtsherstel – in de zin van teruggaaf van eigendomsrechten – bestaat pas als de overdracht in het kadaster geregistreerd is. Vaak is zelfs als kanttekening in het kadaster genoteerd dat een overdracht rechtsherstel onder E100 betrof. Dat maakte ons onderzoek naar deze panden een stuk makkelijker.

Een uitzondering zijn panden die de bezetter wel in beheer had genomen, maar die niet verkocht waren. In de strikte zin waren die panden niet ‘onteigend’ – ze werden alleen beheerd door de NGV. In het kadaster stond dan tijdens en na de oorlog geen overdracht van eigendom geregistreerd, omdat er geen onteigening of rechtsherstel plaatsvond.

Ook panden die de Wehrmacht tijdens de bezetting had gevorderd, bijvoorbeeld om soldaten te huisvesten of om ze te slopen voor een vrij

schootsveld, waren niet onteigend. Alleen het gebruiksrecht werd de eigenaar (tijdelijk) ontnomen. Er staat dus geen aantekening in het kadaster. Hetzelfde geldt voor Joodse en niet-Joodse panden die gemeente Hellendoorn na de oorlog vorderde vanwege de acute woningnood.

Daarentegen staan de Nederlandse onteigeningen van verwoeste of zwaar beschadigde panden na de oorlog wél in het kadaster. De Nederlandse staat onteigende deze panden tegen een redelijke vergoeding. Zo ontstond de mogelijkheid om op een groter areaal na herverkaveling nieuwe straten en huizenrijen te bouwen in het kader van de wederopbouw. Ook huizen in deze straten die niet of maar licht beschadigd waren werden soms onteigend.

Voor de ene onteigende (of zijn nabestaanden) kreeg het rechtsherstel dus de vorm van een minnelijke schikking met de oorlogskoper en teruggaaf van het huis. Voor een ander, wiens onteigende pand gebombardeerd was of in een straat stond die in het kader van de wederopbouw herbouwd zou worden, bestond het rechtsherstel uit een inschrijving in het Grootboek van de Wederopbouw. Teruggaaf werd dan een papieren handeling met soms aanzienlijke financiële waarde: in het Grootboek werd de naam van de oorlogskoper vervangen door die van de Joodse onteigende.

De Duitse onteigening werd als onrecht tegenover de Joodse burgers veroordeeld en teruggedraaid. De nieuwe onteigening door de Nederlandse rechtstaat gold zonder onderscheid voor Joodse inwoners en hun niet-Joodse burens. Juridisch was hier geen speld tussen te krijgen.

In de praktijk doorzagen of accepteerden overlevenden en nabestaanden deze regelingen vaak niet. Voor hen voelde het als dubbel onrecht. Bijvoorbeeld als het eigendom van onterechte Joodse burgers of hun nabestaanden opnieuw werd gevorderd vanwege de woningnood, of onteigend voor de wederopbouw. Zelfs de instanties verstrikten zich soms in de uitvoering van hun eigen regelwerk.

Voor minder simpele gevallen van rechtsherstel (van de Duitse onteigening) bieden de dossiers van het NBI en de Raad voor het Rechtsherstel uitkomst. In de dossiers zitten de minnelijke schikkingen en procesakten van de Raad voor het Rechtsherstel, als de partijen het niet eens werden zonder tussenkomst van een rechter.

Soms blijven toch nog vragen en raadsels over. Er is dan geen duidelijk bewijs dat rechtsherstel heeft plaatsgevonden, of de archiefstukken spreken elkaar tegen. Dat is op zich niet vreemd of verdacht, als je bedenkt hoeveel documenten verloren zijn gegaan en hoe groot de bestuurlijke desorganisatie was.

Bij panden die de Nederlandse overheid eind jaren 40 onteigende, kreeg rechtsherstel de vorm van een overschrijving in het Grootboek van de Wederopbouw. De informatie-uitwisseling tussen de twee gigantische administraties van het NBI (bezig met rechtsherstel van Duitse onteigeningen) en het Grootboek

(verantwoordelijk voor Nederlandse onteigeningen) verliep moeizaam. Afronding van het rechtsherstel was voor het Grootboek belangrijke informatie. Ook na de inschrijving in het Grootboek werd het rechtsherstel nog afgerond door het NBI, maar het ging niet meer om woonruimte en er ontstonden ook geen nieuwe kosten en baten meer.

Voor het archiefonderzoek betekent dit dat de NBI-dossiers voor deze panden vaak weinig informatie bieden over de eindafrekening. We kunnen alleen met zekerheid vaststellen dat rechtsherstel heeft plaatsgevonden. Ook het kadaster helpt ons niet verder omdat de grond herverkaveld werd en omdat het onteigende eigendom alleen nog op papier bestond en niet meer in de vorm van een perceel met opstallen.

De omvangrijke archieven van het Grootboek blijven buiten beschouwing: rechtsherstel is ook langs andere weg vast te stellen. En deze dossiers zouden hoogstens informatie opleveren over de kosten en baten van het tijdelijk gebruik van het oude perceel of pand tussen het moment van de Nederlandse onteigening (rond 1949) en het bouwrijp maken voor nieuwbouw.³

Het proces van rechtsherstel in Nijverdal was bijzonder in vergelijking met de meeste gemeenten in de omgeving, maar niet uniek in Nederland. Omdat het centrum door bombardementen zwaar getroffen was, koos de gemeente ervoor om voor de wederopbouw grond en huizen te onteigenen.

Andere gemeentebesturen, zoals Nijmegen, Den Helder en Rotterdam, namen in die tijd vergelijkbare onteigeningsbesluiten voor een nog groter gebied en voor meer panden.⁴ Met geld van het ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting nam de gemeente steeds de regie bij de wederopbouw van een heel areaal. De oorspronkelijke eigenaren werden gecompenseerd. Ze kregen uit de Grootboek-inschrijving een behoorlijke jaarlijkse rente ter hoogte van 4 procent van de geschatte waarde van vastgoedeigendom, en een claim voor het moment dat een nieuw huis gebouwd was en verkocht werd. Voor wie zelf nieuw bouwde, en voor schade aan inboedels, waren er het Herstelfonds en de **Schade Enquête Commissie**.⁵

Voor dit deel van het onderzoek hadden we de – nog steeds beknopte – notulen van het college van B en W en de gemeenteraad, van de bevrijding tot eind jaren veertig. Daarnaast bevat het gemeentearchief dikke dossiers met correspondentie met de familie Samuel. Van deze familie kregen we kopieën van hun correspondentie met de gemeente en andere instanties. Ook belangrijk zijn de documenten in het gemeentearchief die gaan over de wederopbouw van Nijverdal en de bijbehorende Nederlandse onteigeningen.⁶

In Nijverdal was er een ingewikkelde verstrikking tussen de Nederlandse onteigening van zwaar beschadigde of verwoeste panden en het rechtsherstel voor Joodse burgers. Dit leverde al in de diverse archieven na de oorlog dikke, maar vaak onvolledige dossiers op.⁷

De Schade Enquête Commissie was als overheidsinstantie belast met de uitvoering van landelijke materiële oorlogsschade-regelingen. De SEC was al in 1940 opgericht, maar fungeerde ook na de bevrijding.

De eerste maanden na de bevrijding werd Nederland bestuurd door het **Militair Gezag**. Gemeente Hellendoorn ging voortvarend aan de slag met de woningnood en de eerste behoeften van oorlogsslachtoffers. Toch werd pas vanaf 1947 een wederopbouwplan gemaakt voor de binnenstad van Nijverdal. Ook begon men toen pas met de voorbereiding van de Nederlandse onteigeningen die daarvoor nodig waren.

Niet als op andere plekken in Nederland duurde het proces van rechtsherstel van de Duitse onteigeningen – voor Joodse burgers en hun nabestaanden – ook in Hellendoorn jaren. De dood van de oorspronkelijke eigenaar werd vaak pas eind jaren veertig bevestigd. Daarmee begon de moeizame zoektocht naar overlevende familieleden. Dat betekende dat de Nederlandse onteigening vaak plaatsvond rond de tijd dat het NBI teruggaaf en rechtsherstel van de Duitse onteigening definitief regelde.

Het dagelijks bestuur van de bevrijde delen van Nederland namens tot aan de overdracht aan de teruggekeerde regering. Het Militair Gezag werd opgericht in september en ontbonden in maart 1946.

Duitse en Nederlandse onteigeningen

Ook bij het rechtsherstel voor Joodse ontrechten in Hellendoorn en Nijverdal ging het om een handvol panden. 4 panden had de bezetter verkocht, 2 niet. De niet-verkochte panden waren Verlengde Kerkstraat (of Wilhelminastraat 102) in Nijverdal, van Abraham Samuel, en Dorpsstraat 75 in Hellendoorn, van Mozes de Lange. Voor beide panden zegt het kadaster dus ook niets over rechtsherstel. Het NBI zocht voor de ‘afwezige’ eigenaar wel een erfgenaam.

Abraham Samuel keerde niet terug uit Sobibor. Het NBI wees zijn dochter T. de Levie Samuel aan als beheerder. Zij beheerde het vermogen van haar vader keurig. Ze liet de hypotheek ophogen om de ‘aanzienlijke oorlogsschade’ aan het pand te laten repareren. Voor deze bouwkosten, en voor de schade aan inboedel en winkelinventaris, kreeg ze compensatie van de Wederopbouw in Zwolle en van de Schade Enquête Commissie. Pas in september 1949 kreeg deze dochter een verklaring van erfrecht. Daarmee werd ze rechtmatig eigenaar. Rechtsherstel had in dit geval dus niet te maken met een oorlogskoper, maar alleen met de vraag wanneer er bewijs was voor de rechtmatig erfgenaam.⁸

Ook in het NBI-archief is geen dossier te vinden over Mozes de Lange en zijn woonhuis in Hellendoorn. Dat doet vermoeden dat de familie bij terugkeer uit onderduik zonder bureaucratische verwickelingen kon terugkeren in haar huis. Het was niet verkocht en niet beschadigd geraakt. Omdat hier de oorspronkelijke eigenaar zelf terugkeerde, was het nog eenvoudiger dan bij Abraham Samuel en zijn dochter. En zijn er dus nog minder sporen in de archieven.⁹

Voor twee verkochte panden aan de Rijssensestraat (82 en 101) vond in 1949 rechtsherstel en teruggaaf plaats. Eigenaar was Jacob Samuel geweest, maar hij, zijn vrouw en hun dochter waren vermoord. De panden gingen naar David Simon Samuel, zijn enige zoon, die de oorlog had overleefd. David Simon was nog tijdens de bezetting of kort na de bevrijding teruggekeerd. Deze panden

hadden de oorlog en het bombardement doorstaan. Ze waren wel beschadigd, maar konden als woning of winkel gebruikt worden. In deze twee gevallen hoefde het NBI zodra de dood van de 'absente' eigenaar bevestigd was, niet lang naar de erfgenaam te zoeken.

Uiteindelijk vond het rechtsherstel toch pas in 1949 plaats. David Simon deed al eerder zijn beklag bij het NBI dat er een beheerder aangesteld was: Naar eigen zeggen was hij toch de 'enig rechthebbende'. De beheerder, die uit het vermogen van Jacob Samuel betaald werd, kweet zich ook nog eens niet naar behoren van zijn taken. In 1947 benoemde het NBI David Simon tot beheerder van 'het woon- en winkelhuis met dubbele woning' Rijssensestraat 97/99-101. Tot het rechtsherstel verhuurde hij de panden en probeerde met beperkte reparaties de kosten te drukken.

In de archiefstukken komt Rijssensestraat 82 het minst aan de orde. Hier had David Simon gewoond voor de deportatie en onteigening en het stond op naam van zijn ouders. Volgens het familieverhaal dat David Simon's dochter een halve eeuw later optekende, zorgde een knokploeg van het verzet ervoor dat haar vader snel in zijn huis terug kon. De knokploeg zette de oorlogskoper Johan Steen zonder verdere omhaal op straat. Met oorlogskoper Steen werd een minnelijke schikking bereikt. Van een Nederlandse naoorlogse onteigening was bij deze twee panden geen sprake.¹⁰

De laatste twee verkochte panden zijn Grotestraat 77-79, van David Simon Samuel, en Rijssensestraat 30, van de slager Sander Samuel – beiden waren al voor de oorlog eigenaar. Deze panden zijn in 1945 verwoest door de geallieerde bommen. Uit documenten in het Nationaal Archief en het gemeentearchief kunnen we concluderen dat – los van deze verwoesting – uiteindelijk rechtsherstel heeft plaatsgevonden, net als bij de twee andere verkochte panden.

In beide gevallen bleken de oorlogskopers weigerachtig. Dat was landelijk gezien zeker niet ongewoon. Het zou in het geval van Nijverdal ook te maken kunnen hebben met het feit dat beide gebombardeerde panden geen kosten meer veroorzaakten en alleen nog wat geld opleverden uit verhuur van de grond of bouwdelen die nog stonden: zo groot was het tekort aan woonruimte en winkel- of opslagplaats. Bovendien was de jaarlijkse rente van 4 procent op de Grootboekinschrijving ook een bron van inkomsten. Volgens het kadaster werd in beide gevallen het perceel begin jaren 50 'toegewezen' aan de nabestaanden.

Rijssensestraat 30 was in de oorlog verkocht aan Johannes B. Bouck. David Simon Samuel werd in december 1945 aangewezen als beheerder voor zijn oom Sander, die in 1943 in Sobibor vermoord was. Het perceel werd in juni 1949 onteigend door de Nederlandse overheid vanwege de wederopbouw. In dit geval vielen rechtsherstel en teruggaaf uit de Duitse onteigening aan nabestaanden samen met de Nederlandse onteigening. Wel werd de Joodse eigenaar net zo behandeld als andere vastgoedeigenaren wiens panden

gebombardeerd waren. Gemeente Hellendoorn was eigenaar geworden, voordat de familie Samuel in haar recht hersteld werd, in de vorm van een Grootboekinschrijving. De familie ontving 4 procent rente, halfjaarlijks uitbetaald over de vastgestelde waarde van 2.200 gulden van het perceel – vanaf 1 april 1945 tot de afronding van de wederopbouw.

Een definitief besluit in de zaak werd pas in 1954-1955 genomen. Het puin was allang geruimd en de percelen herverkaveld. Het rechtsherstel ging alleen om de financiële aanspraken uit het eigendom. Omdat een minnelijke schikking met de oorlogskoper niet tot stand kwam, moest uiteindelijk de Raad voor het Rechtsherstel de knoop doorhakken.

En zo ontstond in november 1954 een besluit van de Raad in een rechtsstrijd met vijf partijen: de erfgenamen van Sander Samuel, oorlogskoper Bouck, zijn hypotheekverstrekker, gemeente Hellendoorn en de Duitse ‘doorverkooporganisatie’ NGV. De vraag was: welke lasten en baten volgden voor wie uit het niet meer bestaande pand?

De Raad concludeerde dat de zaak behandeld moest worden alsof de Nederlandse staat het pand onteigend had van Samuel. Zijn erven – en niet Bouck – hadden dus recht op alle baten: oorlogsschadevergoeding, grootboekinschrijving en rente en huurinkomsten uit de periode tussen oorlogskoop en verwoesting. De weigerachtige oorlogskoper hield alleen een claim over op de NGV vanwege de koopsom die hij destijds betaald had. Dit kennen we uit de meeste andere schikkingen bij rechtsherstel. Alle andere posten werden uitgelegd in het voordeel van de erfgenamen.¹¹ De Raad voor het Rechtsherstel nam het hier op voor de Joodse erfgenamen.

Het laatste pand, Grotestraat 77-79, de winkel van David Simon Samuel, was verkocht aan de vroegere huurder Cornelis Kapteijn, die in de andere helft van het pand zijn bloemisterij had. Samuel drong al een paar maanden na de bevrijding aan de Militaire Commissaris in Almelo aan op snelle teruggaaf. Hij wilde graag op de puinhopen van het pand een noodwinkel plaatsen. Maar de oorlogskoper had soortgelijke plannen.

Helaas voor Samuel duurde de teruggaaf toch lang. Kapteijn was, in de woorden van het NBI, ‘niet politiek kwetsbaar en stond dus niet onder beheer’. Kennelijk was hij geen NSB-lid geweest. Kapteijn zou bij de koop beloofd hebben om het pand later terug te geven, maar na de bevrijding kwam hij op andere gedachten. Mogelijk maakte de rechtmatige eigenaar ook niet echt werk van het rechtsherstel omdat het pand ‘weldra’ toch onteigend zou worden vanwege de wederopbouw. Volgens het wederopbouwplan uit 1947 werden de winkels aan de Grotestraat inderdaad afgebroken.¹²

Ook hier werd de oorlogskoper niet geplaagd door wroeging. Kapteijn vroeg een vergoeding aan bij de Schade Enquête Commissie en bouwde illegaal alvast een noodbouwsel om zijn bloemisterij voort te zetten. Later wist hij met steun van de gemeente zelfs geld van het ministerie van Wederopbouw en Volkshuisvesting te krijgen. Daarmee wilde hij een nieuw woon- en winkelpand

met kassen bouwen, deels op het oude perceel Grotestraat 77-79 alsof er geen vuiltje aan de lucht was.

Gemeente Hellendoorn had de grond waar het om ging, in juni 1949 onteigend. In eerste instantie was de gemeente bereid om de oorlogskoper het perceel kosteloos ter beschikking te stellen. Tot men zich realiseerde dat het aanstaande rechtsherstel van David Simon Samuel zou betekenen dat de gemeente via het Grootboek wél zou moeten betalen. De oplossing die B en W uiteindelijk koos, was dat Kapteijn een stuk verderop aan de Grotestraat grond tegen marktprijs kocht van de gemeente voor zijn bloemisterij. Met als argument dat Kapteijn bij deze koop niet bevoordeeld werd voor zijn eerder onrechtmatige daad als oorlogskoper.¹³ Samuel kreeg rechtsherstel in de vorm van een Grootboekinschrijving en toewijzing van het perceel in 1951.

De gemeente volgde kortom het landelijke beleid om oorlogskopers – en zeker de niet-NSB'ers onder hen – deze koop niet te verwijten. Ze werden tot het moment van rechtsherstel als rechtmatig eigenaar beschouwd: bijvoorbeeld voor de Grootboekinschrijving of voor vergoeding van oorlogsschade. Niettemin is hij meer dan begrijpelijk dat het David Simon Samuel als nabestaande stak dat uitgerekend deze oorlogskoper voorzitter van het lokale comité van oorlogsslachtoffers wist te worden.

Gemeentebelastingen en naheffingen

Voor de Tweede Wereldoorlog gingen de meeste belastinginkomsten naar de nationale overheid. Gemeenten hieven alleen straat- of wegenbelasting en rioolbelasting op wooneigendom, en honden- of gemakkelijksbelasting. In sommige gemeenten was sprake van erfpacht of een zogenaamd 'opgeld' op bepaalde nationale belastingen.

Straatbelasting en erfpacht speelden een grotere rol in het onderzoek naar Joods vastgoed voor grote gemeenten in de Randstad. Vooral in Amsterdam en Den Haag bleek dat de gemeente na de oorlog zonder enige schroom naheffingen had gedaan en boetes had opgelegd aan Joodse eigenaren die in hun rechten waren hersteld. Joodse inwoners moesten dus alsnog belasting betalen over de jaren dat ze in onderduik of concentratiekampen hadden gezeten.¹⁴

Onderzoek buiten de Randstad, voor gemeenten met veel kleinere aantallen Joodse inwoners en huiseigenaren, levert een ander beeld op. Hier is geen spoor te vinden van een actief beleid van naheffingen en boetes. Nog los van morele overwegingen zou dit ook financieel weinig zinvol zijn geweest. Midden in het proces van rechtsherstel en de zoektocht naar nabestaanden door het NBI zou het voor de gemeente niet makkelijk zijn geweest om erachter te komen wie ze een naheffing moest sturen. Voor de meeste panden was de jaarlijkse aanslag ook niet meer dan een paar gulden. En het ging maar om een handvol panden. De achterstallige belastingen waren dan ook te verwaarlozen.

Ook gemeente Hellendoorn past in dit beeld. De belastingkohieren van de jaren veertig en vijftig zijn volgens de regels van het archiefbeheer al lang vernietigd. Als archiefbron hebben we nog wel de grootboeken met gemeente-inkomsten. Daarin staat dat er in 1944-1946 een paar honderd gulden te weinig belasting is betaald. Hoogstens een heel klein deel daarvan gaat over de paar Joodse panden in Hellendoorn en Nijverdal en de zogenaamde 'onderhoudsbelasting'. Los van de kleine bedragen: het spoor in het archief eindigt hier.¹⁵ We weten dus niet of het afzien van naheffingen voor de gemeente Hellendoorn een financiële kwestie van kosten en baten was. Maar ook voor coulantie tegenover Joods of niet-Joodse huiseigenaren is geen bewijs.

Wel komen we de gemeentelijke belastingaanslagen in Hellendoorn – net als bij andere gemeenten – tegen in de eindafrekeningen van de minnelijke schikkingen met oorlogskopers. De gemeente speelde hierin na de oorlog geen actieve rol. Het was een overeenkomst tussen Joodse onteigende en oorlogskoper, of hun NBI-beheerders.

In 1945 werden een aantal panden vernietigd door het bombardement. Een aantal (niet-Joodse) eigenaren tekenden daarom bezwaar aan tegen de aanslag straatbelasting over dat jaar. Begin 1946 besloot de gemeenteraad om deze aanslagen oninbaar te verklaren. Ook in de begrotingsbehandeling voor 1947 werden in de raad allerlei extra inkomstenbronnen voor de noodlijdende gemeente overwogen, zoals opcenten en een toeristenbelasting. Maar achterstallige belastingen werden daarbij niet genoemd.¹⁶

Noten

- ¹ *Nederlandsche Staatscourant* (31 dec. 1946).
- ² PA Samuel; NBI, nr. 158904 A. Samuel.
- ³ Hinke Piersma en Marleen van den Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebestuur inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955' (Amsterdam: NIOD, 2020), 11-12, 17-19, 27-28; NA 2.08.65, Archief Grootboek voor de Wederopbouw, 'Archiefvorming'.
- ⁴ Piersma en Berg, 'Ontrechting en rechtsherstel'; Wim van Meurs, Martijn Lak, en Marieke Oprel, 'Joodse burgers in Nijmegen: onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, maart 2022); Ingrid van der Vlis e.a., 'Joodse burgers in Den Helder: onteigening en rechtsherstel' (Nijmegen: Radboud Universiteit, Advies & Actualiteit, augustus 2022).
- ⁵ J.M.L. van Bockxmeer, P.C.A. Lamboo, en H.A.J. van Schie, *Archieven Joodse oorlogsgetroffenen: overzicht van archieven met gegevens over roof, recuperatie, rechtsherstel en schadevergoeding van vermogens van Joden in Nederland in de periode 1940-1987*, Onderzoeksgids, Algemeen Rijksarchief (Den Haag: Algemeen Rijksarchief, 1998).
- ⁶ O.a. GA-H, VHS/000985, 'Onteigening gronden Centrum Nijverdal (map 1 en map 2)'.
- ⁷ GA-H, VHS/000009, 'Wederopbouw – Rechtsherstel onteigening van perceel 8185 J.B. Bouck te Almelo t.b.v. erven Samuel'; VHS/000012, 'Wederopbouw – Toewijzing grond aan D.S. Samuel'.
- ⁸ Joods Monument, nr. 133796; NBI, nr. 158904 Abraham Samuel.
- ⁹ PA Samuel, 'Brief van de Marechaussee geweest Arnhem aan de burgemeester van Hellendoorn, 10 april 1943'.
- ¹⁰ Bela Ruth Samuel Tenenholtz, *Land van vele bruggen, het verhaal van mijn vader* (Hellendoorn: Uitgeverij 'n Boaken, 2021), 153-58; NBI, nrs. 4959 R. Arendt-Schebsdat, 158904 Abraham Samuel; PA Samuel.
- ¹¹ GA-H, VHS/000009, Wederopbouw – Rechtsherstel onteigening van perceel 8185 J.B. Bouck te Almelo t.b.v. erven S. Samuel; NBI, nrs. 159020 Sander Samuel, 45573 J.B. Bouck.
- ¹² NBI, nr. 158904 Abraham Samuel; GA-H, Notulen gemeenteraad Hellendoorn 1941-1948, (4 juli 1947).
- ¹³ GA-H, VHS/005108, Wederopbouw – Onteigeningen, herbouw en herstel van woningen en gebouwen: Grotestraat ongenummerd t/m Grotestraat 85.
- ¹⁴ Robin te Slaa, 'Daar dit een immorele aanslag is': *de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955* ([Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017); Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)' (Amsterdam: NIOD, 2014); Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950* (Amsterdam: Boom, 2015).
- ¹⁵ GA-H, Grootboek van inkomsten gemeente Hellendoorn 1946-1947.
- ¹⁶ GA-H, Notulen gemeenteraad Hellendoorn 1941-1948, (20 feb. 1946), (27 dec. 1946).

6. Bejegening

Onteigening en rechtsherstel gaan over duidelijke officiële besluiten en handelingen, die vlak na de oorlog zwart op wit zijn vastgelegd. Weliswaar ontbreken soms archiefdocumenten, waardoor we de vragen van roof en teruggaaf niet meer met zekerheid kunnen beantwoorden. Maar in de kern gaat het om de uitvoering van (on)rechtsregels. Hoe dat overkwam op de betrokken Joodse burgers of hun nabestaanden, is een ander verhaal.

Over dat laatste punt gaat de derde onderzoeksvraag van dit rapport. Bewust kiezen we hier voor het woord ‘bejegening’. Letterlijk betekent dat: hoe je ergens mee omgaat, of hoe je je opstelt tegenover anderen. Het woord verwijst naar een grijs gebied. Het gaat niet om formele regels en verplichtingen waar een gemeente zich aan moest houden. De gemeente – de burgemeester, het hoofd van de politie of een individuele ambtenaar of politieagent – had in de oorlog te maken met de verwachtingen van de Nederlandse regering in ballingschap en de eigen bevoegdheden en verantwoordelijkheden, maar ook met dwangmaatregelen van de bezetter.

Kortom, het grijze gebied tussen vrijwillige collaboratie, gedwongen medewerking, passiviteit, verzet, machtsmisbruik en afzijdigheid. Na de bevrijding waren er verschillende landelijke regelingen voor rechtsherstel, schadeloosstelling en onteigening. Maar er waren ook tegenstrijdige belangen: denk aan de bescherming van privébezit tegenover woningnood of stadsplanning.

Voor de analyse van bejegening bestaan geen systematische archieftoegangen. Voor de beoordeling zijn de normen minder duidelijk: ging de gemeente in tegen breed gedragen maatschappelijke verwachtingen en (on)rechtsgevoel? Protesteerden burgers, of maakten ze bezwaar tegen de gemaakte beleidskeuzes? Koos de gemeente een andere lijn dan vergelijkbare gemeenten in de omgeving? Meer dan in de hoofdstukken over onteigening en rechtsherstel is er een verschil tussen de oordelen van vandaag, en de opvattingen of keuzes van tijdgenoten tijdens en kort na de oorlog. De hamvraag is daarbij of Joodse burgers anders behandeld werden dan anderen.

We kunnen bejegening onderzoeken door te kijken naar de werkzaamheden van gemeentediensten en de politie, en hun betrokkenheid bij de anti-Joodse maatregelen. En we kunnen kijken hoe de gemeenteraad en het college van B en W besluiten namen over Joodse burgers en daarbij diens bijzondere slachtofferschap wel of niet meenamen.

Krantenberichten uit de eerste tijd na de bevrijding en getuigenissen uit de processen van de bijzondere rechtspleging maken het beeld compleet. Voor zover mogelijk tenminste. Veel onrecht in de dagelijkse praktijk, maar ook onderhandse steun, is niet terug te vinden in papieren archieven, maar wel in het collectieve geheugen van slachtoffers.

Collaboratie en Jodenvervolging

Burgemeester Witschey werd in 1943 door de bezetter ontslagen. Beter gezegd: zijn mandaat werd aan het einde van zijn ambtsperiode niet verlengd. Zijn terugkeer in het gemeentehuis, een halfjaar na de bevrijding, leidde tot ongewone ophef in de lokale politiek en burgerij. Witschey was geen lid van de NSB geweest. Hij was ook niet uitgesproken antisemitisch en had zich niet meer aan collaboratie bezondigd dan andere burgemeesters in de regio die op hun post waren gebleven.

De algemene indruk uit de archieven is eerder dat juist de positie van alleenheerser tijdens de bezetting – zonder raad en college – het slechtste in Witschey naar boven had gehaald. De politieke opsporingsdienst in het kader van de bijzondere rechtspleging noemde nadrukkelijk zijn autoritaire houding en eigenbelang. Anderen noemden hem ‘doortastend’ en ‘politiek betrouwbaar’ als burgemeester in oorlogstijd. Kennelijk grepen sommigen de zuivering aan om te proberen deze onpopulaire burgemeester te lozen.¹

De opvolgers van Witschey waren daarentegen overtuigde nazi's en leden van de NSB. Van Daalen, burgemeester in de zomer van 1944, was al in 1940 NSB-lid en werd na de bevrijding veroordeeld tot vier jaar gevangenschap. Zijn opvolger Binkhorst was een niet alleen lid van de NSB, maar zette zich maximaal in voor het naziregime. Zijn beide zonen sneuvelden aan het Oostfront. De laatste NSB-burgemeester, Stevens, was een overtuigde NSB-er van het eerste uur. Maar dat hij werd veroordeeld tot 15 jaar gevangenschap gebeurde vooral vanwege zijn burgemeesterschap in Boxmeer, niet vanwege zijn waarnemende rol in Hellendoorn.²

De meest zichtbare vorm van betrokkenheid van de gemeente bij de Jodenvervolging was ook in Hellendoorn de medewerking aan de opsporing en arrestatie van Joodse inwoners, en aan transport en opslag van hun inboedels. De politie en gemeentediensten waren onder meer betrokken bij de Duitse vordering van rijwielen en radio's van Joodse inwoners, het opstellen van antisemitische verbodsborden en het weren van Joodse scholieren.³

Er is geen reden om aan te nemen dat gemeente Hellendoorn intensiever betrokken was bij ‘alledaagse’ vormen van ontrecting door het naziregime dan andere gemeenten. Wel heeft de gemeente na de bevrijding een dossier samengesteld over het eigen handelen, zoals we dat op andere plekken zelden of nooit vinden.⁴ De vraag in hoeverre de burgemeester door de bezetter onder druk gezet werd of zich gedwongen voelde bij deze uitvoeringsmaatregelen, kunnen we op basis van dit dossier niet beantwoorden.

De maatregel van de bezetter dat alle Joodse inwoners zich apart moesten laten registreren (Verordnung 6/1941), had tragische gevolgen. Begin maart gaf de burgemeester 34 namen door. De algemene indruk is dat Witschey braaf de opdrachten van de bezetter uitvoerde, en in twijfelgevallen rugdekking zocht

van de Commissaris der Provincie of de secretaris-generaal van het ministerie van Binnenlandse Zaken.

Uit het provinciehuis in Zwolle kreeg de burgemeester regelmatig de vraag of er in zijn gemeente nog leegstaande Joodse huizen of winkels waren. Daarop antwoordde hij steeds van niet. Vermoedelijk werden de paar Joodse huizen die de NSB-burgemeester had kunnen noemen, in die tijd al door anderen bewoond.

Ondertussen maakte de marechaussee in april 1943 een gedetailleerd inventaris op van de inboedel van de Joodse woon- en winkelpanden in Hellendoorn en Nijverdal. Deze marechaussees kwamen van Gewest Arnhem en vielen niet onder de burgemeester. Hetzelfde geldt voor de vertegenwoordigers van Omnia die de opheffing van een aantal winkels voor de bezetter uitvoerden. Marechaussee en Omnia informeerden de burgemeester wel over hun maatregelen, gaven bijvoorbeeld de gemeente ook de opdracht om de inwoners (en mogelijke schuldeisers) over de opheffing van de Joodse winkels te informeren met een bekendmaking in de etalage.⁵

Na de bevrijding had het bestuur in Hellendoorn weinig of geen aandacht voor zijn Joodse burgers. In de processen van rechtsherstel, wederopbouw en onteigening blijkt wel dat men zich er in het gemeentehuis van bewust was, wanneer het om geroofd Joods vastgoed ging. Maar nergens is te merken dat men dit de oorlogskoper verweet. Zijn zaak werd behandeld als elke andere, als het ging om schadevergoedingen, nieuwbouwvergunningen of grootboek-inschrijvingen. In de ogen van gemeente Hellendoorn was de oorlogskoper de eigenaar van een pand, totdat het rechtsherstel voor de Joodse burger was afgetekend. Een heel enkele keer blijkt uit de archieven dat de uitvoering van de officiële procedures ook toen al schuurde met het (on)rechtsgevoel van bestuurders en betrokkenen.

In een paar gevallen laten de archiefdossiers juist zien dat burgemeesters zich sterk maakten voor individuele Hellendoornaren. Bijvoorbeeld door hun zaak te bepleiten bij nationale instanties als het Commissariaat voor Oorlogsschade. In een paar gevallen hielpen ze zo een Joodse burger, maar dat staat niet letterlijk in de correspondentie.⁶

Niet alleen bij de bestuurders was direct na de oorlog weinig tot geen aandacht voor het lot van hun Joodse stadsgenoten tijdens de bezettingsjaren. Ook de regionale kranten schreven er nauwelijks over. Met de bevrijding van de concentratiekampen (bijvoorbeeld Auschwitz in januari 1945) was de omvang van de volkenmoord bekend. In de zomer van 1945 berichtte het *Nieuwsblad Salland* over 'massamoord' en 'menschonterende terreur'. Maar dat gebeurde in de marge van het nieuws over bevrijding en wederopbouw.⁷

Woningnood en wederopbouw

Al voor het bombardement van maart 1945 waren er in gemeente Hellendoorn veel te weinig woningen. Het gemeentebestuur – nog onder leiding van

NSB-er Van Daalen – nam al in september 1944 een besluit over de vordering van woonruimte. Op die manier wilde de gemeente meer mensen onderdak kunnen geven. Er waren zelfs al eerder in de oorlog vergevorderde plannen om grond te onteigenen voor nieuwbouw.⁸

Het college van B en W besloot direct na de bevrijding, nog in april 1945 om in beslag genomen goederen van de NSB en partijleden op te slaan en onbureaucratisch ter beschikking te stellen aan de slachtoffers van het bombardement. Ook wilde het college noodwoningen laten opstellen. Tegelijk besloot men om gebruik te maken van **KB E103**, om woonruimte te kunnen vorderen voor dakloze Hellendoorners. Ook besloot de gemeente in 1945 om toeristische overnachtingen en vreemdelingenverkeer de komende zomer zo veel mogelijk te ontmoedigen, gezien de woonsituatie.⁹

De woningnood in gemeente Hellendoorn was zo nijpend, dat hiervoor al op 3 mei 1945 een commissie in het leven werd geroepen. Bij die gelegenheid werd in de notulen ook opgemerkt dat ‘het onbestaanbaar is, dat één persoon over twee panden beschikt in de gemeente ter uitoefening van zijn winkelbedrijf’.¹⁰ Mogelijk was dit een verwijzing naar David Simon Samuel en zijn pogingen om z’n bedrijf te heropenen. De nijpende woningnood had in de ogen van de gemeente voorrang boven het beschikbaar stellen van panden om winkels en bedrijven te heropenen.

In de raadsvergadering van 4 juli 1947 sprak men over het voorgelegde wederopbouwplan. Dat gebeurde onder leiding van de nieuwe-oude burgemeester Witschey, en in aanwezigheid van de gemeentearchitect. De terugkerende zorgen van raadleden gingen over de winkelpanden aan de Grotestraat die verloren waren gegaan. Men wilde graag vervangende bedrijfsruimte vinden voor deze ‘neringdoenden’. Daarnaast maakten raadsleden zich hard voor garanties voor de schadeloosstelling van oorlogsslachtoffers.

In zijn afscheidsrede in mei 1946 luchtte waarnemend burgemeester baron Van der Feltz zijn hart tegenover de gemeenteraad – en over hun hoofden tegenover alle burgers. Hij noemde de lastige omstandigheden waarin hij had moeten proberen om de wederopbouw te beginnen. Hij verwees daarbij naar de strijd die steeds op de achtergrond speelde rond zijn voorganger Witschey, maar ook naar een bestuurlijk dilemma:¹¹

In het bijzonder op het gebied van de volkshuisvesting ben ik vele malen met U in conflict geweest. Het spijt mij, dat dit noodzakelijk was, dat ik met velerlei middelen moest proberen, U ongewenste gasten aan te smeren, mij zeggenschap over Uw kamers moest aanmatigen, U zelfs Uw woonruimte moest ontfutselen. Ik ben mij bewust, dat het zeer vaak niet de juiste keuze was die ik deed of het juiste besluit, dat ik nam. Maar de zaak laten zoals die was, dat kon ook niet en wanneer ik de belangen van den een behartigde, dan moest ik vanzelf trappen op die van den ander.

Een Koninklijk Besluit van september 1944 waarmee gemeenten ruime bevoegdheden kregen om woonruimte van particulieren te vorderen voor inwoners die door oorlogsgeweld dakloos waren geworden.

David Simon Samuel en gemeente Hellendoorn

Hoewel er weinig Joodse burgers woonden in Hellendoorn en Nijverdal, was David Simon Samuel tijdens de oorlog de lokale vertegenwoordiger van de Joodse Raad.¹² In die rol was David Simon in staat geweest om een aantal Joodse burgers in de omgeving te redden, maar niet zijn eigen familie.

Bij de functie van vertegenwoordiger hoorde ook een zekere beschermde status. In april 1943 moesten de meeste Joodse inwoners van gemeente Hellendoorn verplicht naar Vught reizen. Vanaf dit kamp zou hun reis verder gaan naar de concentratiekampen van Auschwitz en Sobibor. David Simon Samuel moest daarentegen met zijn gezin naar Amsterdam verhuizen. Hij besloot dit bevel te negeren en dook (in Nijverdal) onder met zijn vrouw. Ook de kinderen werden elders ondergebracht.¹³

Wat de inboedels van de Joodse huizen en winkels betreft blijven bij de reconstructie een paar vraagtekens over. Ook de betrokkenen, met name de familie Samuel en de gemeente, spreken elkaar tegen in de archiefdocumenten. De Joodse winkels werden in 1941 of 1942 door de bezetter opgeheven. Na de deportatie van de Joodse inwoners naar Vught en Amsterdam begin april 1943 kwam de marechaussee een week later om een inventaris op te maken. Rijssensestraat 82 werd daartoe zelfs opengebroken. Naar eigen zeggen heeft de gemeente een klein deel van de inventaris vervolgens opgeslagen en een deel naar de vuilnis gebracht. Zodra de verhuur of verkoop van een huis aanstond, meldde zich de **Omnia** om de inboedels en met name de winkel-inrichtingen mee te nemen. De door de gemeente in een hal opgeslagen spullen werden van daar door de Wehrmacht geroofd.¹⁴

Na de oorlog vormde David Simon Samuel samen met een paar anderen – en vermoedelijk op eigen gezag – het Comité voor Joodse Belangen Nijverdal. Het comité wilde in mei 1945 dat de gemeente toezicht hield op Joodse bezittingen en dat ze daarvoor een commissie instelde. Hoewel het antwoord van de burgemeester niet bewaard is gebleven, blijkt uit de notulen van B en W wel dat het college zo'n stap 'voorbarig' vond.¹⁵

In juli 1945, een paar weken na de bevrijding van Hellendoorn en vier maanden na het bombardement, schreef de teruggekeerde David Simon Samuel een brief aan de burgemeester met een aantal beschuldigingen en eisen. De gemeente zou Rijssensestraat 101 voor de bezetter gevorderd hebben, een deel van de inboedel als 'vuilnis' hebben laten afvoeren en niet opgeslagen hebben en de politie zou geen werk maken van de diefstal en het openbreken van de huizen.

De gemeente ontkende de vordering van het pand en wees naar de ANBO en de Omnia als daders. De familie – van wie de meeste leden vermoord waren – werd verwezen naar de Schade Enquête Commissie. Daar konden de erfgenamen terecht voor compensatie, zowel voor de inboedel als voor de twee gebombardeerde huizen.

In een laatste brief hierover aan de burgemeester, in februari 1946, stelde David Simon verbitterd vast dat zijn bedrijven in 1941 of 1942 gesloten waren en dat hij nog steeds geen nieuwe start had kunnen maken. Tegelijk concludeerde hij dat oorlogskopers of dakloze oorlogsslachtoffers – die de gemeente in zijn huizen had ondergebracht – op meer empathie en ondersteuning van gemeente Hellendoorn konden rekenen dan hijzelf.¹⁶

De uitgebreide correspondentie tussen David Simon Samuel en het gemeentebestuur van Hellendoorn staat bol van wantrouwen, frustratie en wederzijds onbegrip. De mondelinge en schriftelijke confrontaties laten een grote kloof zien. Enerzijds het gemeentebestuur, dat gehouden was aan nationale regelingen van rechtsherstel en wederopbouw en tegelijk ter plekke noodmaatregelen moest treffen en zicht proberen te krijgen op de eigen besluiten van de bezettingstijd. En anderzijds de Joodse overlevenden met het onrecht en de urgentie die ze voelden door hun eigen situatie, het lot van hun familieleden en het gebrek aan erkenning van hun bijzondere slachtofferschap.

De impact van deze geschiedenis op David Samuel en zijn gezin is groot geweest. Hij en zijn vrouw kwamen na een onderduik als enige overlevenden van de joodse gemeenschap terug in Nijverdal. Alles en iedereen was weg. Terug in Nijverdal begon het moeizame proces om hun panden terug te krijgen. Hij voelde zich als enig overgeblevene zodanig verantwoordelijk dat hij zich ook bekommerde om de afwikkeling van de onteigenings- en rechtsherstelprocessen van andere Joden die niet waren teruggekeerd. Volgens de familie en Samuels eigen archief, kreeg hij hierin echter nauwelijks hulp van de gemeente.

Ook zette hij zich voor talloze andere initiatieven in en buiten Nijverdal in, wellicht vanuit zijn eigen ervaring met onrecht. Vanwege zijn betrokkenheid is ook een straat naar hem vernoemd in Nijverdal. Voor David Samuel onderdook, had hij zijn inboedel en winkelvoorraad in vertrouwen in bewaring gegeven bij een aantal burens en vrienden. Bij terugkomst gaven sommigen hem (een deel van) de spullen terug, maar er waren ook mensen die volhielden nooit iets aangenomen te hebben waardoor Samuel nooit al zijn eigendom weer terug heeft kunnen krijgen.

Na de oorlog bleef de doorwerking van de oorlogsjaren in het dagelijks leven ook onverminderd zichtbaar, juist in een kleine gemeenschap als Nijverdal. Hier leefden oud-NSB'ers, oorlogskopers, Joodse overlevenden en collaborerende politieagenten naast elkaar. Zo werd de dochters verteld dat zij niet bij bepaalde winkels inkopen mochten doen, zoals bij de bloemist van Kapteijn, omdat deze 'fout' was geweest tijdens de oorlog en Cornelis Kapteijn bovendien een pand van hen had gekocht (Grootestraat 77-79). Zoals in veel gezinnen werd er niet over de oorlog gepraat. Toch was deze wel altijd aanwezig omdat David Samuel tot laat in zijn leven bezig bleef met het verkrijgen van rechtsherstel en erkenning voor het hem, zijn familie en talloze anderen aangedane leed.¹⁷

Eindnoten

- ¹ CABR, inv.nr. 108739, E 15944; NA, 2.04.87, Inventaris van de archieven van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, inv.nr. 5340.
- ² CABR, Bijzondere Raad van Cassatie inv.nr. 76344, 530/48; CABR, inv.nrs. 100080, 17121; NA, 2.04.87, Inventaris van de archieven van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, inv. nr. 4905.
- ³ GA-H, VHS/000834, Maatregelen tegen bepaalde bevolkingsgroepen – Joden; *Twentsch Dagblad Tubantia* (26 aug. 1947).
- ⁴ GA-H, VHS/000834, Maatregelen tegen bepaalde bevolkingsgroepen – Joden.
- ⁵ GA-H, VHS/000834, Maatregelen tegen bepaalde bevolkingsgroepen – Joden; PA Samuel.
- ⁶ GA-H, VHS/005114, Wederopbouw – Onteigeningen, herbouw en herstel van woningen en gebouwen: Rijssensestraat 38 t/m 123.
- ⁷ Nieuwsblad voor Salland (4 juli 1945 en 26 sept. 1945).
- ⁸ GA-H, VHS/000985, VHS/000986, VHS/000987, Onteigening gronden Centrum Nijverdal.
- ⁹ GA-H, Notulen B en W Hellendoorn 1941-1948, 1952, (28 april 1945), (3 mei 1945), (7 juni 1945), (12 juli 1945).
- ¹⁰ GA-H, Notulen B en W Hellendoorn 1941-1948, 1952, (28 april 1945).
- ¹¹ GA-H, Notulen gemeenteraad Hellendoorn 1941-1948.
- ¹² Bart van der Boom, *De politiek van het kleinste kwaad: een geschiedenis van de Joodse Raad voor Amsterdam, 1941-1943* (Amsterdam: Boom, 2022).
- ¹³ PA Samuel, 'Brief van David Simon Samuel aan de burgemeester van Hellendoorn, 4 juli 1945'.
- ¹⁴ PA Samuel; Francis van den Berg, *In het hart getroffen: het bombardement op Nijverdal, 22 maart 1945* (Hellendoorn: Historische Kring Hellendoorn-Nijverdal, 2005).
- ¹⁵ GA-H, Notulen B en W Hellendoorn 1941-1948, 1952, (15 mei 1945); PA Samuel; VHS/000012, Wederopbouw – Toewijzing grond aan D.S. Samuel.
- ¹⁶ GA-H, VHS/000009, Wederopbouw – Rechts-herstel onteigening van perceel 8185 J.B. Bouck te Almelo t.b.v. erven S. Samuel; VHS/000012, Wederopbouw – Toewijzing grond aan D.S. Samuel; PA Samuel.
- ¹⁷ Interviews met Ruth Samuel Tenenholtz (2-2-2023) en met Danielle Epema Samuel (20-3-2023).

7. Bijlagen

Tabel 1: Onteigening en rechtsherstel Hellendoorn

	Dorpsstraat 75, Hellendoorn	Verlengde Kerkstraat (Wilhelminastraat) 102, Nijverdal
<i>Verkaufsbücher Laufnr.</i>	-	-
<i>Kadastraal nr. / leggerartikel (hermeting 1945)</i>	H 3516 / 7753	C 6488 / 6812
<i>Eigenaar</i>	Mozes de Lange	Abraham Samuel
<i>Oorlogskoper (jaar)</i>	-	-
<i>Oorlogsschade</i>	-	Beschadigd
<i>Jaar rechtsherstel</i>	n.v.t.	n.v.t.
<i>Jaar Nederlandse onteigening</i>	n.v.t.	n.v.t.

	Rijssensestraat 30, Nijverdal	Grootestraat 77-79, Nijverdal
<i>Verkaufsbücher Laufnr.</i>	8003	7076
<i>Kadastraal nr. / leggerartikel (hermeting 1945)</i>	C 5196 / 5453 (C8185)	C 8290 / 9432 (C7644)
<i>Eigenaar</i>	Sander Samuel	David Simon Samuel
<i>Oorlogskoper (jaar)</i>	Johannes Bernardius Bouck (1944)	Cornelis Kapteijn (1944)
<i>Oorlogsschade</i>	Vernietigd	Vernietigd
<i>Jaar rechtsherstel</i>	1954/1955	1951
<i>Jaar Nederlandse onteigening</i>	1949	1949

	Rijssensestraat 82, Nijverdal	Rijssensestraat 97/99-101, Nijverdal
<i>Verkaufsbücher Laufnr.</i>	7431	7456
<i>Kadastraal nr. / leggerartikel (hermeting 1945)</i>	C 7629 / 5105	C 7212 / 5105 (C8278)
<i>Eigenaar</i>	Jacob Samuel	Jacob Samuel
<i>Oorlogskoper (jaar)</i>	Johan Steen (1944)	Roelof Brinks (1944)
<i>Oorlogsschade</i>	Beschadigd	Beschadigd
<i>Jaar rechtsherstel</i>	1949	1949
<i>Jaar Nederlandse onteigening</i>	n.v.t.	n.v.t.

Literatuur

Onderzoeksrapporten

- Blauw, Maili. 'Verschil maken? Gemeente, belastingen en rechtsherstel in naoorlogs Utrecht'. Utrecht, 2020.
- Duijvendak, Maarten, en Stefan van der Poel. 'Lege plekken: Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen 1940-1955'. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, 2021.
- Kamp, Geke van de, Rob Lengers, Jan van der Male en Frans Hoving. "Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten". Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020.
- Kemperman, Jeroen. 'Rapport Erfpacht en straatbelasting geïnterneerden Nederlands-Indië'. Amsterdam: NIOD, 2017.
- 'Nader onderzoek naar de aankoop van onteigend (Joods) vastgoed in de Tweede Wereldoorlog door de voormalige Zaangemeenten'. Zaanstad: Gemeente Zaanstad, 2020.
- Piersma, Hinke, en Marleen van den Berg. 'Ontrechting en rechtsherstel. Het Rotterdamse gemeentebeleid inzake ontrechting en rechtsherstel van Joodse oorlogsslachtoffers 1940-1955'. Amsterdam: NIOD, 2020.
- Piersma, Hinke, en Jeroen Kemperman. 'De erfpachtkwestie in Amsterdam (1945-1960)'. Amsterdam: NIOD, 2014.
- Piersma, Hinke. *Openstaande rekeningen: de gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel, 1940-1950*. Amsterdam: Boom, 2015.
- Poel, Stefan van der, Ron van Hasselt, Albert Beuse, en Maarten Duijvendak. 'Gemeente Groningen en de Joodse eigendommen tijdens en kort na de Tweede Wereldoorlog (1940-1955). Verkenning relevante archieven/literatuur'. Groningen, 2020.
- Slaa, Robin te. *'Daar dit een immorele aanslag is': de houding van de gemeente Den Haag tegenover Joodse eigenaren van onroerend goed 1940-1955*. [Voorburg]: De Nieuwe Haagsche, 2017.
- Spanjaard, Paul. 'Het handelen van het gemeentebestuur van Oss bij de onteigening en vervreemding van panden van joodse inwoners tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Onderzoek in opdracht van de gemeente Oss'. Oss, 2021.
- Schütz, Raymund en Egbert Ottens. 'Blindheid voor eigen tekortkomingen: Verslag van het historisch onderzoek naar de roof van Joods onroerend goed tijdens de Tweede Wereldoorlog in Hoorn, naar de rol van de gemeente en naar het rechtsherstel na de oorlog'. Hoorn, 2021.

Regionaal en lokaal

- Alferink, Alex, en Jan Fikken. *Rijkswerkkamp Twilhaar: een vergeten hoofdstuk in de geschiedenis van Nijverdal*. Nijverdal: Historische Kring Hellendoorn-Nijverdal, 2003.
- Alferink, Johan, en Dinand Webbink. *Nijverdal: verleden, heden, toekomst*. Nijverdal: Uitgeverij 'n Boaken, 2011.
- Berg, Francis van den. *In het hart getroffen: het bombardement op Nijverdal, 22 maart 1945*. Hellendoorn: Historische Kring Hellendoorn-Nijverdal, 2005.
- Erdtsieck, Iet. *De emancipatie van de Joden in Overijssel 1796-1940. De rol van de opperrabijnen Hertzveld, Fränkel en Hirsch*. Assen: Koninklijke van Gorcum B.V., 1995.

- Hartkamp, A., en H.W. Poorterman. *Anderhalve eeuw Nijverdal: de jaren 1836-1986 in woord en beeld*. Nijverdal: Stichting Evenementen Nijverdal, 1985.
- Heijink, G. *Met onvergetelijke moed. Oorlog, verzet en bevrijding in N.O. Overijssel en omgeving van: Hardenberg, Gramsbergen, Lutten, Dedemsvaart, Ommen, Vroomshoop, Mariëenberg, Bergentheim, Slagharen en omgeving*. Hardenberg: Heijink, 2005.
- Huiskes, Gino. *Honderd jaar in vogelvlucht: geschiedenis van het sanatorium Hellendoorn en het verpleeghuis Krönnenzommer, 1898-1998*. Groningen: Historisch onderzoeksbureau Histodata, 1998.
- Hilbrink, Coen, Marcel Kienhuis, en Klaas Hendrik Vos. *De Pruus komt. Overijssel in de Tweede Wereldoorlog*. Zwolle: WBooks, 1990.
- Hilbrink, Coen. *De ondergrondse; illegaliteit in Overijssel 1940-1945*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1998.
- Horst, Ewout van der, Marco Krijnsen, Martin van der Linde, Jan Braakmans, Paul Harmens, en Albert Bartelds. *De oorlog gaat nooit voorbij: Overijssel 1940-1945*. Zwolle: WBooks, 2020.
- Houwaart, Dick. *De laatste jaren: joden in Oost-Nederland, 1875-2010*. Elburg: Uitgeverij Ipenburg, 2010.
- Ligtenberg, Evelyn. *Veelzijdig en bevolgen*. Hellendoorn: Historische Uitgeverij Hellendoorn/Nijverdal, 2005.
- Megens, Niek, Harry Hekkert, B. Koerhuis, Nicolai Lensen, en Jacobien de Krijger. *De laatste dagen: bevrijding van de IJsselstreek '44-'45*. Zutphen: Walburg Pers, 2015.
- Oord, Niek van der. *Jodenkampen: ter nagedachtenis aan de Joodse dwangarbeiders die vanuit de werkkampen werden afgevoerd en later door de nazi's zijn vermoord*. 3de dr. [Leeuwarden]: Uitgeverij Noordboek, 2015.
- Ponsteen, A., D. Ponsteen-Polstra, en H. Ponsteen. *Nijverdal in oorlog; de Tweede Wereldoorlog gezien door de ogen van de familie Ponsteen*. Nijverdal: Uutgeverije 'n Boaken, 2021.
- Poorterman, H.W. *Stampende laarzen: op de grens van Twente en Salland*. Enschede: Witkam, 1981.
- Poorterman, H.W. *Van bezetting naar bevrijding: 1940-1945 in Nijverdal, Hellendoorn, Marle, Haarle, Daarle, Hulsen, Eversberg*. Enschede: Witkam, 1978.
- Samuel, Danielle. *Allemaal SAMen*. Nijverdal: Uutgeverije 'n Boaken, 2016.
- Samuel Tenenholtz, Bela Ruth. *Land van vele bruggen, het verhaal van mijn vader*. Hellendoorn: Uutgeverije 'n Boaken, 2021.
- Webbink, Dinand. *De helletocht van Andries Pagrach en andere verhalen*. Hellendoorn: Uutgeverije 'n Boaken, 2020.

Nationaal en internationaal

- Aalders, Gerard. *Berooid: de beroofde joden en het Nederlandse restitutiebeleid sinds 1945*. Amsterdam: Boom, 2001.
- Aalders, Gerard. *Bij verordening: de roof van het joodse vermogen in Nederland en het naoorlogse rechtsherstel: rapport ten behoeve van de Contactgroep Tegoeden WO-II*. Amsterdam: Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, 1998.
- Aalders, Gerard. *Roof: de ontvreemding van joods bezit tijdens de Tweede Wereldoorlog*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1999.
- Barendregt, Jaap. *Oorlogseffecten: roof en rechtsherstel van joods effectenbezit*. Amsterdam: Aksant, 2004.
- Beyens, Nele. *Overgangspolitiek. De strijd om de macht in Nederland en Frankrijk na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Wereldbibliotheek, 2009.
- Blom, Hans, David Wertheim, Hetty Berg, en Bart Wallet. *Geschiedenis van de joden in Nederland*. 2de dr. Amsterdam: Balans, 2017.
- Bockxmeer, J.M.L. van, P.C.A. Lamboo, en H.A.J. van Schie. *Archieven Joodse oorlogsgetroffenen: overzicht van archieven met*

- gegevens over roof, recuperatie, rechtsherstel en schadevergoeding van vermogens van Joden in Nederland in de periode 1940-1987. Onderzoeksgids, Algemeen Rijksarchief. Den Haag: Algemeen Rijksarchief, 1998.
- Boom, Bart van der. *De politiek van het kleinste kwaad: een geschiedenis van de Joodse Raad voor Amsterdam, 1941-1943*. Amsterdam: Boom, 2022.
- Bossenbroek, Martin. *De meelstreep. Terugkeer en opvang na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Bakker, 2001.
- Boterman, Frits. *Duitse daders: de jodenvervolging en de nazificatie van Nederland (1940-1945)*. Amsterdam: Uitgeverij De Arbeiderspers, 2015.
- Broese van Groenou, Jacqueline. *Erfpacht* (Nijmegen: Ars Aequi Libri, 2020).
- Citroen, Michal. *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse joden na kampen en onderduik* (Utrecht: Alfabet Uitgevers, 2021).
- Croes, Marnix, en Peter Tammes. *'Gif laten wij niet voortbestaan': een onderzoek naar de overlevingskansen van joden in de Nederlandse gemeenten, 1940-1945*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2006.
- Essers, P.H.J. *Belast verleden: het Nederlandse belastingrecht onder nationaalsocialistisch regime*. Deventer: Kluwer, 2012.
- Gallin, Isabel. *Rechtsetzung ist Machtsetzung: die deutsche Rechtsetzung in den Niederlanden 1940-1945*. Frankfurt am Main; New York: Peter Lang, 1999.
- Griffioen, Jan Willem, en Ronald Zeller. *Jodenvervolging in Nederland, Frankrijk en België, 1940-1945: overeenkomsten, verschillen, oorzaken*. Amsterdam: Boom, 2011.
- Haan, Ido de, 'Het einde van de naoorlogse geschiedenis', *Krisis* nr. 2 (2008) 48-52.
- Happe, Katja. *Viele falsche Hoffnungen: Judenverfolgung in den Niederlanden 1940-1945*. Paderborn: Ferdinand Schöningh, 2017.
- Hondius, Dienneke, en Marga Minco. *Terugkeer: antisemitisme in Nederland rond de bevrijding*. Den Haag: SDU Uitgevers, 1998.
- Kompagnie, Jan H. *De oorlogsgids: met antwoorden op de 25 meest gestelde vragen over de oorlogsarchieven van het Nationaal Archief*. Den Haag: Nationaal Archief, 2005.
- Lipschits, I. *De kleine sjoa: joden in naoorlogs Nederland*. Amsterdam: Mets & Schilt, 2001.
- Meershoek, Guus. *Dienaren van het gezag: de Amsterdamse politie tijdens de bezetting*. Amsterdam: Van Gennep, 1999.
- Meihuizen, J.P. *Noodzakelijk kwaad: de bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog*. Amsterdam: Boom, 2003.
- Meijer, Kor. *E 100 en de naoorlogse rechtspraak met betrekking tot onroerend goed*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam, 2008.
- Oprel, Marieke. *The Burden of Nationality. Dutch Citizenship Policies towards German Nationals in the Aftermath of the Second World War (1944-1967)*. Amsterdam: VU University Press, 2020.
- Piersma, Hinke. *Bevochten recht: politieke besluitvorming rond de wetten voor oorlogsslachtoffers*. Amsterdam: Boom, 2010.
- Piersma, Hinke, red. *Mensenheugenis*. Amsterdam: B. Bakker, 2001.
- Presser, Jacques. *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*. 's-Gravenhage: Staatsdrukkerij, Martinus Nijhoff, 1965.
- Romijn, Peter. *Burgemeesters in oorlogstijd: besturen tijdens de Duitse bezetting*. Amsterdam: Balans, 2006.
- Romijn, Peter. *De lange Tweede Wereldoorlog. Nederland 1940-1949*. Amsterdam: Balans, 2020.
- Romijn, Peter. *Snel, streng en rechtvaardig: politiek beleid inzake de bestraffing en reclassering van 'foute' Nederlanders, 1945-1955*. Houten: De Haan, 1989.
- Ruppert, Christiaan J. *Eindelijk restitutie: De totstandkoming van Nederlandse akkoorden over joodse oorlogsteegoeden (1997-2000)*. Amsterdam: VU University Press, 2017.
- Schütz, Raymund. *Kille mist: het notariaat en de erfenis van de oorlog*. Amsterdam: Boom, 2016.

Veraart, Wouter Jan. *Ontrechting en rechtsherstel in Nederland en Frankrijk in de jaren van bezetting en wederopbouw*. Deventer: Kluwer, 2005.

Vos, Maarten-Jan, en Serge ter Braake. *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed: inzicht in een administratief proces*. Amsterdam: Boom, 2013.

Werf, W.J.E. van der. 'De oorlogsjaren en de wederopbouwperiode', in *Behoeden en vergoeden. Een geschiedenis van 175 jaar Onteigeningswet 109-131*, onder redactie van J.A.M.A. Sluysmans en J.S. Procee. Den Haag: VvOR, 2016.

Archieven

Nationaal Archief (NA)

2.04.87, Inventaris van de archieven van het Ministerie van Binnenlandse Zaken: Directie Binnenlands Bestuur: Bestuurszaken en Kabinetszaken, (1904-) 1950-1996 (-2005)

2.09.09 Inventaris van het archief van het Ministerie van Justitie: Centraal Archief van de Bijzondere Rechtspleging (CABR), 1945-1952 (1983)

2.09.48 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel, Dagelijks bestuur en secretariaat, Afdeling Beheer, Voorzieningen voor afwezigen en Voorzieningen voor rechtspersonen en Afdeling Onroerende goederen, 1945-1967

2.09.48.02 Inventaris van het archief van de Raad voor het Rechtsherstel: Afdeling Rechtspraak, 1945-1967 (1971)

2.09.16.xx Inventaris van het archief van het Nederlands Beheersinstituut, beheersdossiers beginnend met de letter ...

Collectie Overijssel (Zwolle)

0025.2, Provinciaal bestuur van Overijssel. Archief van de commissaris van de koningin

0025, Provinciaal bestuur van Overijssel. Archief van de Gedeputeerde Staten

Privéarchief familie Samuel (Hellendoorn)

Gemeentearchief Hellendoorn (Nijverdal)

Grootboek van inkomsten gemeente Hellendoorn 1946-1947

Notulen gemeenteraad Hellendoorn 1941-1948

Notulen B en W Hellendoorn 1941-1948, 1952

VHS/000009, Wederopbouw – Rechtsherstel onteigening van perceel 8185 J.B. Bouck te Almelo t.b.v. erven S. Samuel

VHS/000012, Wederopbouw – Toewijzing grond aan D.S. Samuel

VHS/000834, Maatregelen tegen bepaalde bevolkingsgroepen – Joden

VHS/000985, Onteigening gronden Centrum Nijverdal (map 1 en map 2)

VHS/001279, Bijzondere begraafplaats – Objectdossier Joodse Begraafplaats Hellendoorn

VHS/001319, Vorderingen, onroerend goed tbv Duitse Weermacht

VHS/001330, Vorderingen. Regelmatige verrichtingen t.b.v. Duitse Weermacht

VHS/001335, Justitie Rapporten, correspondentie m.b.t. D.S. Samuel

VHS/003075, Werkverschaffing – Rijkswerkkamp Twilhaar

VHS/005108, Wederopbouw – Onteigeningen, herbouw en herstel van woningen en gebouwen:
Grotestraat ongenummerd t/m Grotestraat 85

VHS/005113, Wederopbouw – Onteigeningen, herbouw en herstel van woningen en gebouwen:
Rijssensestraat 29 t/m 36

VHS/005114, Wederopbouw – Onteigeningen, herbouw en herstel van woningen en gebouwen:
Rijssensestraat 38 t/m 123

VHS/779, Wederopbouw – Herbouwplan kom Nijverdal en besprekingsverslagen 1946 t/m 1948

VHS/781, Wederopbouw – onteigening van gronden 1948 t/m 1949

Websites en kranten

75 jaar vrijheid Hellendoorn

www.75jaarbevrijdinghellendoorn.nl

Advies en Actualiteit

www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht

www.ru.nl/rich/rich-society/advies-actualiteit-onderzoek-opdracht/vm/onteigening-van-joods-vastgoed-in-wo2-en-virtual-folder/rapporten-onteigeningenonderzoek

Historische Kring Hellendoorn-Nijverdal

www.hkhn.nl

Joods Cultureel Kwartier

jck.nl

data.jck.nl/page/aggregation/jhm-literatuur/20110474

Joods Monument

www.joodsmonument.nl

Kadaster, Verkaufsbücher

labs.kadaster.nl/stories/verkaufsbucher

Nationaal Comité 4 en 5 mei

www.4en5mei.nl

Nieuwsblad voor Salland

www.delpher.nl

Oorlogsbronnen

www.oorlogsbronnen.nl

Oorlogsgravenstichting

www.oorlogsgravenstichting.nl

Stichting Oald Heldern / de Noaberschap

www.dorp-hellendoorn.nl/Cultuur/Oald_Heldern/Oald_Heldern_de_Noabershop.html

Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant

www.delpher.nl

